

הפנקס הרביעי: נתן אלתרמן כותב על משפט גרינוולד-קסטנר¹

דן לאור ורחל סטפק

הכל התחיל ב"טור השביעי" שפרסם אלתרמן ביום שישי, 30 באפריל 1954, כ"ז בניסן תשי"ד – שהיה יום הזיכרון לשואה ולגבורה. וזה היה הבית הפותח של השיר:

וביום הזכרון אָמרו הַלּוֹחֲמִים וְהַמּוֹרְדִים:
אַל תַּצִּיבוּ אוֹתָנוּ עַל כֵּן, לְהַבְדִּיל מִן הַגּוֹלָה כְּאוֹר־יֵהֵל.
בְּשַׁעַת הַזִּכְרוֹן הַזֹּאת אֲנַחְנוּ מִן הַכֵּן יוֹרְדִים
לְשׁוּב וּלְהַתְעַרֵּב כְּאַפְלָה עִם קוֹרוֹתֵם שֶׁל הַמוֹנִי בֵּית־יִשְׂרָאֵל.²

1 מאמר זה כולל פרסום ראשון של רשימות טיוטה שחיבר נתן אלתרמן בימים שלאחר משפט גרינוולד-קסטנר (ארכיון אלתרמן, מרכז קיפ, אוניברסיטת תל-אביב, 5-9:15). פנקס זה מצטרף לעוד שלושה פנקסי עבודה שנכתבו במהלך המשפט, ואשר פורסמו בזמנו בסדרת "מחברות אלתרמן" (נתן אלתרמן, על שתי הדרכים: דפים מן הפנקס, בעריכת דן לאור, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1989). לכן כינינו אותו בשם "הפנקס הרביעי". הנושאים שאלתרמן דן בהם סביב המשפט נסקרים בהרחבה אצל דן לאור, אלתרמן: ביוגרפיה, עם עובד, תל אביב 2013, עמ' 437-455; דן לאור, "עוד על שתי הדרכים", בתוך המאבק על הזיכרון: מסות על ספרות, חברה ותרבות, עם עובד, תל אביב 2009, עמ' 142-179.

2 "יום הזיכרון – והמורדים", דבר, 30 באפריל 1954, עמ' 2; הטור השביעי, ב (תשי"ד-תשכ"ב), הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1972, עמ' 407-408 (תחת הכותרת: "יום הזכרון והמורדים")

והדברים המשיכו בשיר ברוח זו: יש לדחות את שגרתה של המליצה ואת טיפוח הסמלים המקובלים המעמידים את הלוחמים במרכז. אף אין זה נכון לשים חיץ בין מותן של הקהילות לבין "גבורי הפרנסים ושתדלנים", הלא הם אנשי היודנט, שלהם העניק אלתרמן בשיר זה רהביליטיציה גמורה. מי שראה את התקופה היא ככל מורכבותה ומי שראה את הגבורה שהתחוללה בה, דווקא הוא יימנע מלומר כי "חותם הקרב" הוא זה המייצג אותה באופן הנכון. "המרד הוא רק תו אחד בפרשה", קבע אלתרמן ללא שמץ של היסוס – הוא בוודאי אינו מוקד התקופה.

מה שאמר אלתרמן בשיר זה לא נאמר כלל בחלל הריק: הדברים נאמרו בהקשר של משפט גרינוולד-קסטנר, שנפתח בבית המשפט המחוזי בירושלים בינואר 1954. ישראל קסטנר, שהיה סגן יושב ראש ועדת ההצלה בהונגריה, עמד במרכזו של משפט דיבה שיזם היועץ המשפטי לממשלה כדי להגן על שמו הטוב של קסטנר אל מול דברי הבלע שכתב עליו מלכיאל גרינוולד בנוגע לפעילותו בתקופת השואה ולאחריה; אלא שבאחת היה המשפט ל"אני מאשים" בוטה ומרגיז המופנה כלפי המנהיגות היהודית בתקופת השואה.³ הראייה המקוטבת של השואה – זו שיצרה ניגוד בין המרד וההתנגדות האקטיבית ובין ההתנהלות ה"פסיבית" של ההמון היהודי, ועוד יותר מזה בינו ובין המנהיגות היהודית שפעלה מתוך שיתוף פעולה עם הנאצים – הייתה באותה עת נחלת הרבים. עוד ב-1947 הציג אלתרמן עמדה בלתי שגרתית בעליל בסוגיה זו, בעת שאמר לאבא קובנר, שאילו הוא, אלתרמן, היה שם – היה עם אנשי היודנט. הרי מישהו היה צריך לקחת אחריות, מישהו מבין המנהיגים היה חייב להידבר עם נציגי השלטון הנאצי;⁴ אז איך אפשר כך, במחי יד, לקום בוקר אחד, ועוד בטריטוריה שלא טעמה את טעם השואה, ולהעמיד את קסטנר אל עמוד הקלון?

העמדה שהציג אלתרמן ב-1954 חוללה גל של תגובות נגד, בעיקר מצד אנשי תנועות השמאל – השומר הצעיר ואחדות העבודה, ובראשם המבקר ואיש הקיבוץ הארצי דוד כנעני. "לשם מה נכתב השיר הזה, מה תכליתו, את מי ואת מה הוא בא לשרת?" שאל כנעני בפתח דבריו. העם אמנם חלק רחמים ויגון וחרון אין אונים לילדה הקטנה שהייתה קרבן, זו המוזכרת בשירו של אלתרמן, אך הוא לא חלק לה "מגבורת ומכבוד", כשם שלא חלק זאת לאבות שהלכו בהמוניהם למות. הגבורה

ובשינויים קלים). מרבית הפרסומים של אלתרמן בנושא זה מרוכזים במדור מיוחד בשם "מידות הדין", בכרך השלישי של כתבים בארבעה כרכים, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשכ"ב, עמ' 407-440.

3 על משפט קסטנר ראו שלום רוזנפלד, תיק פלילי 124: משפט גרינוולד-קסטנר, קרני, תל אביב תשט"ו; יחיעם ויץ, האיש שנרצח פעמיים: פרשת חייו, משפטו ומותו של ישראל קסטנר, כתר, ירושלים 1995. וכן ראו בספרו של רוני שטאובר, הלחק לדורי: שואה וגבורה במחשבה הציבורית בארץ בשנות החמישים, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2000.

4 אבא קובנר, על הגשר הצר: מסות בעל-פה, ספרית פועלים, תל אביב 1981, עמ' 111.

והכבוד שמורים, לדעתו, רק למי שנקטו יזמה והלכו בדרך ההתנגדות.⁵ אלתרמן הגיב על דברי כנעני במאמר ארוך בשם "פני המרד לפני זמנו", ודבריו בפרוזה כוללים אמירות חדות ומנוסחות היטב אשר בהן חזר ביתר שאת על אמתות היסוד שהוצגו בשיר "יום הזיכרון והמורדים" – התביעה לראייה פרופורציונלית של תופעת המרד והנכונות לגלות הבנה ואפילו הערכה כלפי המנהיגות היהודית שנקלעה לכף הקלע, ובכלל זה כלפי היודנרט. וכשם שלא היה מוכן לאמץ את תיאור השואה כ"צנפה אפלה ומשוועת של המונים מרומים ומסונוורים" הנמצאים בתוך מלכודת, מובלים למוות בשארית כוחותיהם ואגב כך מאבדים את צלם האדם – כך לא נראתה לו תמונת המרד, "הקוראה לזרות הלאה את תקוות השווא, התקוות שחלליהן מרובים מחלליו של קרב עם נשק ביד, הקוראה, באין שומע לה, אל נתיב המרד והגבורה והכבוד".⁶ לפולמוס שהתעורר בעקבות פרסום הטור של אלתרמן ביום השואה של שנת תשי"ד הייתה גם מערכה שנייה, אולם זו התרחשה רק בקיץ 1955, בעקבות פסק הדין במשפט גרינוולד-קסטנר שניתן בבית המשפט המחוזי בירושלים ב-22 ביוני. הכרעת הדין במשפט הייתה ברורה: תביעת הדיבה שהגיש היועץ המשפטי לממשלה בשמו של ישראל קסטנר ואשר הופנתה נגד מלכיאל גרינוולד נדחתה, ובכך קיבל בית המשפט את טענת הנאשם (גרינוולד) שלפיה קסטנר, אשר טען כל העת כי הציל יהודים, אכן שיתף פעולה עם הנאצים בהונגריה בתקופת השואה. נשיא בית המשפט המחוזי, השופט בנימין הלוי, נהג בחומרה רבה בנימוקיו להכרעת הדין, ואף הרחיק לכת בכך שתיאר את קסטנר כאדם "שמכר את נפשו לשטן" – קביעה שהסעירה את המדינה כולה. עקב החלטת היועץ המשפטי לממשלה לערער על פסק הדין, היא אף הובילה להתפטרות ממשלת שרת. העיתונות היומית מלאה בוויכוחים שליוו את פסק הדין, ואלה חלחו גם אל לב לבה של מערכת הבהירות לכנסת השלישית.

אלתרמן לא עמד מנגד: בין 1 ביולי ל-12 באוגוסט 1955 פרסם ב"הטור השביעי" סדרת שירים שעסקו כולם בנושא זה והתפלמסו עם בני פלוגתא שונים. לדידו, זו הייתה הזדמנות להרחיב את יריעת הדיון שפרץ בעקבות "יום הזיכרון והמורדים", להציג חומרים חדשים, לנתח אותם ולהעלות תובנות יוצאות דופן בנוגע לשואה. שירים אלה נכתבו בסגנון שונה מכל מה שהיה מקובל עד אז ב"הטור השביעי": כל אחד מהם הורכב מכמה פרקים והחזיק עשרות טורי שיר. בין הטורים – שהיו ברובם ארוכים, וכחניים וחסרי ברק שירי – שולבו קטעי פרוזה נרחבים שהיו חלק בלתי

5 דוד כנעני, "כאור יהל", על המשמר, 14 במאי 1954, עמ' 5, 6. וכן ראו טוביה בוז'יקובסקי, "המורדים, הפרנסים והמשורר", משא, שנה ד, גיליון 11 (75), 27 במאי 1954, עמ' 1, 12. וכן ידיעה על דברים בעל פה שהשמיע יצחק צוקרמן, "עצרת-זכרון במלאת 10 שנים למות י. קצנלסון", על המשמר (מוסף ערב), 17 במאי 1954, עמ' 1.

6 "פני המרד לפני זמנו", דבר, 28 במאי 1954, עמ' 2; הטור השביעי, ב, עמ' 409-420. מאחר שמאמרו של בוז'יקובסקי פורסם ב-27 במאי (ראו ההערה לעיל), היינו יום אחד בלבד לפני פרסום המאמר "פני המרד לפני זמנו", יש להניח כי ההתייחסות אליו נוספה ממש ברגע האחרון.

נפרד מן הרצף של השיר ושימשו את המחבר כאסמכתה להצגת העמדה הנגרית וכןקודת מוצא לפריסת טיעונו. קטעים אלה נלקחו ממקורות שונים – מספרות המרד, שאלתרמן הפך לבקיא מופלג בה, ממאמרים או נאומים שהתפרסמו בשולי המשפט וכן מפרסומים שהופיעו כתגובה על עמדותיו. כל הטקסטים שכתב באותם ימים הצטרפו לאמירה רציפה, אמיצה ועזת ביטוי, שנגזרה מהשקפת עולם סדורה ובנויה היטב בסוגיית "שתי הדרכים". המושג "שתי הדרכים" הוטבע בקיץ 1955 בבית היוצר שלו עצמו, ומאז היה למטבע לשון עובר לסוחר. באמצעות מושג זה הנהיר אלתרמן את הדילמה שעמדה, כביכול, בפני יהודי אירופה בזמן השואה – הם נאלצו לבחור בין דרך המרידה וההתנגדות למעשי הנאצים ובין דרכם של היודנטים ששיתפו פעולה כדי להציל את חייהם של חלק מיהודי הקהילה או להאריך אותם. האם בכלל עמדה לפנייהם האפשרות לבחור בין שתי הדרכים? ואם אמנם כן, מה הייתה הדרך הנכונה? שאלה זו, שריחפה מעל משפט קסטנר, שבה וריחפה מעל הפולמוס שפרץ בעקבותיו, ואלתרמן ניסה להציע לה מענה משלו.⁷

בשיר "מסביב למשפט", שהתפרסם כשבוע לאחר מתן פסק הדין, התפלמס אלתרמן עם דברים שנאמרו סביב פסק הדין, במיוחד דבריהם של נציגי מפלגת אחדות העבודה. בראש הטור הוא הביא קטע ממאמר בעיתון למרחב שבו נקבע במפורש כי דרך המרד הייתה הדרך היחידה שנותרה ליהודים בזמן השואה, ואילו דרך היודנטים הייתה "פסולה, משלה, מבישה ומסייעת להשמדה". מול ציטוט זה הציב המשורר שני ציטוטים נרחבים מתוך רשימות שחיבר מרדכי טננבוים, מפקד המחתרת בגטו ביאליסטוק. הלה הציג תמונה מורכבת בהרבה: מחתרת המהססת לצאת לפעולה, מוכנה אף להשלים עם הקרבתם של חלק מן היהודים כדי להציל את הרוב, וכל זה כדי להרוויח זמן ולצפות להתקדמות בחזית הרוסית. כהמשך למובאות האלה באו הדברים של אלתרמן עצמו: כל הדיבורים על "שתי דרכים" ברורות, חתוכות, חד-משמעיות שהיה אפשר לבחור ביניהן, האחת שראתה כביכול את הנולד והשנייה שלקתה בעיוורון – נראו לו מופרכים לחלוטין ונטולי אחיזה במציאות כפי שנטה להבין אותה.

דבריו של אלתרמן חוללו מיד סערה ונתערבבו בלהט הוויכוח ובחילופי המהלומות המילוליות וההשמצות שליוו את מערכת הבחירות לכנסת השלישית. משה כרמל,

7 "מסביב למשפט: א. שתי דרכים. ב. טיב האשמה. ג. נימת הדין", דבר, 1 ביולי 1955, עמ' 2; "קולו של וניה פומרנץ", שם, 8 ביולי 1955, עמ' 2; "עוד על שתי הדרכים", שם, 22 ביולי 1955, עמ' 2; "דינו של עקרון (עוד לשתי הדרכים)", שם, 29 ביולי 1955, עמ' 2; "ולענין 'הלקח לדור'...", שם, 12 באוגוסט 1955, עמ' 2. להוציא את השיר "קולו של וניה פומרנץ", נדפסו שירים אלה מחדש (בשיוני נוסח) בהטור השביעי, במדור "מידות הדין" (ראו הערה 2 לעיל). "קולו של וניה פומרנץ" נדפס מחדש בהטור השביעי, ספר חמישי (1948-1956), בעריכת דבורה גילולה, הקיבוץ המאוחד ומוסד אלתרמן, תל אביב 1995, עמ' 219-222. הציטוטים שלהלן הם אך ורק על-פי הגרסה שהתפרסמה בעיתון. הנושא בהקשרו הרחב נדון בספרו של רוני שטאובר, הלקח לדור.

עורך **למרחב** ומראשי אחדות העבודה, טען כי האבחנה בין שתי הדרכים ברורה וחד-משמעית. בעיניו יש הבדל חותך, שאי-אפשר לעמעם אותו, בין דרך ההתנגדות, העמידה על הנפש, הגבורה והמרד ובין הדרך המתאפיינת בחולשה, בכניעה, בהפקרה ובשיתוף פעולה. ואף שלא הזכיר ולו במילה אחת את שמו של קסטנר, היה ברור לכל שהוא מזהה אותו ואת דומיו עם הדרך השנייה, המגונה בעיניו באופן מוחלט. משום כך, בעיני כרמל, הטשטוש והיעדר ההבחנה בין שתי הדרכים – כפי שעשה אלתרמן – הם בגדר עוולה מוסרית, העשויה אף לעוות את הלקח שאנו נדרשים להנחיל לדורות הבאים.⁸ מאיר בן-גור, שמאמרו פורסם באותו גיליון עצמו, דחה את טיעונו של אלתרמן, ובשונה מכרמל דיבר במפורש על העם שהלך "כצאן לטבח", ואף שהיה מוכן להכיר באופייה המורכב של כל אחת משתי הדרכים, עמד במלוא התוקף על נבדלותן המוחלטת זו מזו. זאת ועוד: לאחר שמנככי העם המובל לטבח עלתה הקריאה למרד, הכריז בן-גור: "היה הייתה היא לדרך האחת!"⁹

מי שעוד נטל חלק בוויכוח הציבורי היה יצחק (אנטק) צוקרמן, מראשי הארגון היהודי הלוחם בגטו ורשה. במהלך אספת בחירות של אחדות העבודה אמר צוקרמן: "רק בשורות השיר של נתן אלתרמן חיים בשלום היודנרטיקים והלוחמים". בהמשך קבע כי אכן היו שתי דרכים במאבק, וכי הוא וחבריו מעולם לא גרסו שתדלנות.¹⁰ בטור שכותרתו "עוד על שתי הדרכים", שפורסם ב-22 ביולי, גילה אלתרמן לקוראיו כי הוא עצמו נכח באותה אספה, כדי לשמוע "מֶה אֹמְרֵת / הַהִיסְטוֹרְיָה עֲצָמָה. [...] מִפִּי אֲנִיטְק הַשֵּׁב לְדָבָר עַל קוֹי / יְסוּדָה שֶׁל עֵת קִץ, עַל כְּנִיעָה וְעַל מְרֵד". את הדברים שהשמיע אנטק גינה בפה מלא – הוא ראה בהם הפללה בלתי מוצדקת של מוסד היודנרט, בניגוד לרוח העולה מכתבי המורדים עצמם. הוא גם סירב לקבל את האופן שבו הציג הדובר את יחסי המחותר והיודנרט, שהיו לדבריו מורכבים בהרבה ורבי-פנים. מהתמונה המצטיירת מכתבי המורדים אפשר להסיק כי לא היו "שתי דרכים" – רבים מן הצמתים שאליהם נקלעו היהודים בארצות הכיבוש הנאצי ואל מול הדילמות הלא-אנושיות שלתוכן נקלעו, לא זו בלבד ששררה בהנה בין הגופים, אלא אף התפתח ביניהם שיתוף פעולה; אנשי המחותר גילו לא אחת נכונות להשעות את פעולות ההתנגדות, ואפילו נתנו בשתיקה את הסכמתם למשלוח יהודים למוות, בתקווה שהקרבת המעטים תוביל בסיומו של דבר להצלת הרבים.

עבר עוד שבוע, ואלתרמן יצא בשיר חדש, שדן באותו הנושא עצמו: זה היה השיר "דינו של עיקרון", שכותרת המשנה שלו "עוד לשתי הדרכים". שיר זה היה המשך לפולמוס שניהל עם כרמל ובן-גור, וגם בו נסמך אלתרמן על כתבי המורדים שמהם ציטט באריכות. בין היתר ציטט דברים שכתב צוקרמן עצמו בספר **מלחמות הגיטאות**

8 "תהומות לרגליו של הדור", **למרחב**, 8 באוגוסט 1955, עמ' 2.

9 מאיר בן-גור, "המשורר נתן א. ו'שתי הדרכים", **למרחב**, 8 ביולי 1955, עמ' 3.

10 על-פי דיווח ב**למרחב**, 17 ביולי 1955.

שהוא נמנה עם עורכיו, ודברים שכתבה חייקה גרוסמן בספרה **אנשי המחותרת**. על בסיס מקורות אלה, שאותם קרא באופן חתרני, קרא אלטרמן לרהביליטציה של מוסד היודנרט ושל האנשים שעמדו בראשו, ולזה נספחה הטענה שכבר הושמעה קודם לכן: לא הייתה בידי המורדים חלופה מעשית לדרך הזאת; יתרה מזו, מנהיגי הקהילות מילאו תפקידים ונשאו באחריות לקיום השוטף בגטאות באופן שאנשי המחותרת לא היו מסוגלים לבצע. אלטרמן דחה בבוז ובשאט נפש את ההערכה כאילו המחותרות ראו את הנולד והיודנרט הוא זה שלקה בעיוורון; כל זה, לדעתו, אין לו על מה לסמוך. עם זאת, הוא היה מוכן להודות כי אכן היו "משתפי הפעולה" שחצו את הקווים ושמעשיהם ראויים לגינוי; אך בעיניו אין די בזה כדי לשלול את הלגיטימיות של המוסד כולו.¹¹

כתב ההגנה על אנשי היודנרט הגיע לשיאו באותם פרקים בשיר שבהם העלה המשורר על נס את דמותו של המהנדס אפרים ברש, האיש שעמד בראש היודנרט בגטו ביאליסטוק. לאחר שהגרמנים כבשו את האזור ידע ברש היטב על רציחת המוני יהודים, אך האמין שהעבודה תהיה, כדבריו, "תריס בפני הפורענות". לכן הוא שקד על רתימת אנשי הגטו לעבודה, מתוך תקווה שיציל לפחות חלק מהם בדרך זו, אם לא את כולם. הוא היה בקשרים טובים עם אנשי המחותרת, פעל בתיאום עם מרדכי טננבוים, ואף סייע להם בכספים לרכישת נשק והעביר להם ידיעות על תכניות הגרמנים.¹² כמו כן סייע באמצעים ובמומחים. עם זאת, סמוך לפרוץ המרד החריפו היחסים ביניהם והגיעו לכדי קרע גמור. אל דמותו של אפרים ברש התוודע אלטרמן מקריאה בספרה של חייקה גרוסמן **אנשי המחותרת**,¹³ שאותו סיכם בפרוטרוט במחברותיו ודרכו ניסה לעקוב אחרי היגיון מעשיו של האיש בנסיבות הימים ההם. במיוחד ביקש ללמוד על טיב היחסים ששררו בינו ובין הארגון היהודי הלוחם, שהיו ביסודם יחסים של אמון הדדי ושיתוף פעולה. כמוצא שלל רב נאחו אלטרמן באותן פסקאות בספר שבהן תיארה גרוסמן בצורה אוהדת את אישיותו של ברש, וציינה את הגינותו ואת כוונותיו הטובות. על רקע זה כתב את השורות שלהלן, שכמותן לא נכתבו בידי משורר עברי:

קו לְקוּ מְצַטְרֶפֶת דְּמוֹתוֹ בְּסִפְרֵי יְרִיבֵי הַחַיִּים וּמְתֵימִים,
בְּפִסְקִים שֶׁל חֶשֶׁד, שֶׁל כְּבוֹד, שֶׁל פְּגִישׁוֹת תְּקִיעַת-כֶּף וְאִמָּן.
וְנִדְמָה לִי תִמְיֵד כִּי אֵי מִי מְחַכֶּה בְּחֻשְׁבַּת הָעֵתִים
אִם יָקוּם מִי לְגַל הַחֶרֶף מֵאִפְרוֹ הַזְּרוֹי כְּדִמָּן.¹⁴

11 נושא זה עלה בין היתר בוויכוח סביב שליחותו של וניה פומרנץ, ועל כך ראו בהרחבה להלן בפנקסו של אלטרמן. כמו כן, ראו השיר "קולו של וניה פומרנץ", דבר, 8 ביולי 1955, וכן הערותיה של דבורה גילולה, **הטור השביעי**, ה, עמ' 369-370.

12 שרה בנדר, **מול מוות אורב**, עם עובד, תל אביב 1997, עמ' 197-198, 209-211, 235-236.

13 חייקה גרוסמן, **אנשי המחותרת**, ספרית פועלים, הקיבוץ הארצי והשומר הצעיר, מרחביה 1950.

14 "דינו של עיקרון (עוד לשתי הרכיבים)", דבר, 29 ביולי 1955, עמ' 2; **הטור השביעי**, ב, עמ' 142

ב-12 באוגוסט פרסם אלתרמן בדבר את השיר "ולעניין 'הלקה לדור'...", שהיה, למעשה, הפרק האחרון במסכת ההגותית בנושא "שתי הדרכים". באותו גיליון עצמו התפרסם מכתב גלוי לנתן אלתרמן מאת מתי מגד. מגד, שהיה סופר ואיש פלמ"ח, העריץ את הגבורה וסלד מן ה"שתדלנים", כפי שהיטיב לבטא ברשימה קצרה בשם "בין הכניעה והגבורה" שהתפרסמה מיד לאחר משפט קסטנר.¹⁵ במכתב הגלוי שבו הגיב על הטורים מחודש יולי, הפציר מגד באלתרמן להביא בחשבון לא רק את מה שהיה אלא את מה שעתידי היה להיות, היינו את הערכים שצריכים לשמש יסוד לחינוך הדור הצעיר. בהתייחסו לשירו האחרון של אלתרמן כתב בין היתר כך: "העם יזכור את טננבוים לברו – ולא, בעיקר, משום ש'צדיק' היה טננבוים מברש – אלא משום שבמעשיו של טננבוים היתה גלומה משמעות-לעתידי, תביעה לעתיד, ובמעשיו של ברש – ויהיו אצילים וצודקים ומועילים (גם למרד עצמו!) ככל שיהיו – לא היתה גלומה משמעות זו".¹⁶

כחבר מערכת דבר קרא אלתרמן, מן הסתם, את מכתבו של מגד קודם פרסומו, ואף שלא הזכיר אותו, היו הדברים ברקע הטור. נוכח כל מי שציטטו משירי הגבורה שלו עצמו, בכללם מתי מגד, ביקש אלתרמן להבהיר אחת ולתמיד את השוני העקרוני בין תנאי הקיום של אומה טריטוריאלית, כפי שהיה היישוב היהודי בתקופת המלחמה, ובין תנאי הקיום בגולה, שבה מצאו עצמם היהודים מול האיום הנאצי כשהם נטועים על אדמת נכר. בתוך כך סירב בכל תוקף לאמץ את המושג שהטביע משה כרמל, "הלקה לדור", ואשר לו העניק מגד בסיס עיוני רחב. אלתרמן שב לגנות את פולחן המרד (להבדיל מן המרד עצמו), ותבע לשפוט את העבר על-פי קני מידה של אמת וצדק, בלי לערב בזה שיקולים זרים.¹⁷

בוזה תם למעשה הוויכוח, אף כי אלתרמן עתיד לחזור אליו עוד פעם אחת בלבד – זאת בעקבות הירצחו של קסטנר במרס 1957. לצד הגינוי שהשמיע כלפי רוצחיו של קסטנר, ואף ההוקעה החוזרת של פסק הדין משנת 1955, קבע אלתרמן כי לא בית המשפט הוא שיכריע בשאלות שנידונו במהלך המשפט: שאלות אלה יוכרעו בכוא העת באמצעות הדין הציבורי, וייתכן שההיסטוריונים יכריעו – לאחר שייערך בירור פחות רגשי ופחות מעורב, שיסתמך על ראיות אחרות מאלה שהוצגו בדין המשפטי.

430 (בשינויים). בעניין זה ראו גרוסמן, אנשי המחתרת, וכן עיינו בערך "אפרים ברש", האנציקלופדיה של השואה, כרך א, יד ושם וספרית פועלים, תל אביב 1990, עמ' 242-243.

15 מתי מגד, "בין הכניעה והגבורה", למרחב (משא), שנה ה, גיליון 26 (110), 1 ביולי 1955, עמ' א.

16 מתי מגד, "על האמת ההיסטורית והסמלים החיים", דבר, 12 באוגוסט 1955, עמ' 3.

17 "ולעניין 'הלקה לדור'...", דבר, 12 באוגוסט 1955, עמ' 2; הטור השביעי, ב, עמ' 434-440 (בשינויים).

* * *

המשפט¹⁸

משמר¹⁹ כותב:

"שתיים היו אז הדרכים – ועליהן עומד בהרחבה גם פסה"ד – האחת – דרכה של הציונות, זו שנושאת הרשימים היו ציונים-חלוצים, אשר קראה את העם לראות את סכנת-ההשמדה בכל אימתה ולא לקבל את הדין כצאן-לטבח-יובל; היא ביקשה לגייס את המוני היהודים להצלה עצמית, להתארגנות במחתרת, להתקוממות מזויינת, כפי שבאה לידי גילוייה נורא ההוד בגטו ורשה. את הדרך הזאת גילמו בחייהם ובמותם שליחי ההצלה של המחנה החלוצי בארץ, ואילו הדרך השניה הלכו בה היודנראטים' למיניהם, אשר השליכו את יבם על ההסתגלות אל רצון השליטים הנאצים, על העלמת הסכנה האיומה מעיני ההמונים, על שבירת רצון התגוננותם והתנגדותם, על הצלת יחידים, מתי מספר, במחיר אברנם של הרבים. לפי פסק הדין אשר ניתן אתמול בירושלים, יוצא – וזוהי מסקנה כבדה וחמורה, – כי ד"ר ק' נטש את הדרך הראשונה, דרך ההצלה העצמית, ההתגוננות וההתקוממות, וסטה אל הדרך השנייה, הרת הקרבנות והאסונות. [...] השופט אף מרחיק לכת וקובע כי ד"ר ק' עשה את מעשיו בידועין ובכוונה המוגדרת בפסק-הדין כפלילית".

(משמר 23.6)²⁰

ובכן שוב – עניין שתי הדרכים שכביכול תהום ביניהן...

*

וכאן קטעים מן המאמר השטחי והנמליץ בלמרחב:

"כל איש מישראל, – שמח בכל לב למסקנות השופט, המזכות את צנחנינו ומוסדותינו מן האשמות אשר ניסו לתלות בהם במהלך המשפט, במישרין או

18 את הפענוח הראשוני של כתב היד ערכה הדסה מירקין. הערות וביאורים קצרים מובאים בתוך סוגריים מרובעים; הרגשות בקו תחת של אלטרמן מובאות להלן בגופן מודגש; חלוקת הפרקים באמצעות סימון ככוכבית נעשתה בכתב היד המקורי, בידי אלטרמן; הרווח בין ראשי הפרקים השונים לא היה סדיר אצל אלטרמן, ואילו כאן נהגנו רווח סדיר; מירכאות בתוך ציטוט שהופיעו בכתב היד הוחלפו בגרשיים; במקומות שבהם היו שיבושים בהעתקה מתוך עיתונות או מתוך ספרים, הובא כאן הטקסט על-פי המקור; שני מקפים ארוכים בכתב ידו של אלטרמן מציינים דילוג על מילים מתוך ציטוט; במקומות שבהם דילג אלטרמן על חלק מן המובאה ללא ציון – הוספנו סוגריים מרובעים שבתוכם שלוש נקודות: [...]; במקומות שבהם כתב היד לא פוענח הוספנו סוגריים מרובעים עם מקפים בתוכם: [--]; אלטרמן ציין לעתים את שמו של קסטנר באות "ק" (וכך גם השופט בנימין הלוי בפסק הדין של משפט קסטנר). השארנו זאת כך.

19 על המשמר היה ביטאונה של מפלגת הפועלים המאוחדת (מפ"ם). הוא נוסד בשנת 1943 בשם משמר, בתור ביטאונה של תנועת השומר הצעיר. לאורך הפנסק ציין אלטרמן את העיתון בשני שמותיו לחלופין.

20 מ.ה. [מערכת העיתון], "עם פסק הדין", על המשמר, 23 ביוני 1955, עמ' 1. טורי המערכת של על המשמר התפרסמו בחתימה זו. תורה לדוד בן-נחום על עזרתו.

בעקיפין" – "למרות כל אלה (שופט יחיד וכו'),²¹ אין איש יכול להתעלם מערכו הרב, מן המשמעות החינוכית והלאומית שתהיה לפסק-הדין שניתן אתמול בירושלים".
ושוב שתי הדרכים: "העם היהודי במצוקתו ידע בעבר, – ויידע בעתיד – את חיבוטי ההיקלעות בין הדרך 'הקלה' של המבקשים להמיש את צווארם מגורל העם תוך שימת מבטחם בזרים, לבין ההתייצבות פנים אל פנים מול גורל העם, בעוז של אין ברירה וללא אשליות; [...] מתוך פסק הדין [...] נשקף אלינו מה עלה לו למי שבחר להלך בדיפלומטיזם קוויסלינגי עם משמידי העם היהודי וסופו שלא הציל אלא הסגיר את העם ואת כבוד עצמו ואת כבוד העם השפיל וחילל. לעומת דרך מדווחים זו מזהירה אלינו במלוא היפעה ראיית הנולד של החלוצים-המורדים – – שלא הלכו בדרך היודנרטים, שלא נפתו לשטן אלא חירפו נפשם על חיי העם וכבודו"²² –
שוב אותה מליצה שיש להעבירה מן העולם. –

*

(- - -)

הארץ:

"אך השופט הלוי יודע, כאמור, בדיוק כיצד אנשים אלה, וד"ר קסטנר במיוחד, היו מחויבים לנהוג בחודשים אלה".

(הארץ 24.6)²³

*

במאמר של וילנר²⁴ בקול העם מוזכר כי "בין אלה שהגישו לביה"מ מכתבי המלצה לטובת ק' היה אחד מעסקני מפ"ם, נציג מפ"ם ב"ועד ההצלה הציוני"²⁵ של ק'

- 21 ההערה בסוגריים היא תוספת של אלתרמן.
- 22 מ. ל. [מערכת למרחב], "בתדהמה ובסערת נפש", למרחב, 23 ביוני 1955, עמ' 2; אלתרמן מביא חלקים ממאמר זה כמוטו לפרק ג "גימת הדיון" בטור "מסביב למשפט". ראו מראי המקום של השירים במבוא למאמר זה.
- 23 [ללא חתימה], "עם קריאת פסק הדין" ("מיום ליום"), הארץ, 24 ביוני 1955, עמ' 2 (בשולי המאמר נדפס: "מרחביה, ד' בתמוז תשט"ו").
- 24 מאיר וילנר (1918-2003) היה בנעוריו ממנהיגי השומר הצעיר בוולנה. הוא עלה ב-1938 והצטרף לפק"פ (המפלגה הקומוניסטית של פלשתינה). היה ממנהיגי המפלגה הקומוניסטית הישראלית בגלגוליה השונים (מק"י, רק"ח וחד"ש) וכיהן בתור חבר כנסת למן הכנסת הראשונה ועד הכנסת ה-12.
- 25 "ועדת העזרה וההצלה" נוסדה באופן רשמי בינואר 1943, בעקבות פנייה מארץ-ישראל להיות צינור לסיוע ולמידע במרכז אירופה. עם זאת, חברים בוועדה כמו יואל ברנד החלו כבר בסוף 1941 במתן סיוע לפליטים יהודים. בוועדה היו חברים נציגי הקבוצות הציוניות, ובהנהגתה השתתפו אוטו קומוי, ראש ההסתדרות הציונית בהונגריה, ינו פרנקל, אָרְגָה (צבי) סילג'י, יואל ברנד, ישראל קסטנר ושמואל שפרינגמן. אוטו קומוי היה ראש הוועדה הרשמי, אולם בפועל היה קסטנר מנהיגה. לאחר כיבוש הונגריה במרס 1944 הצטרפו להנהגה אישים נוספים. הוועדה

בבודפשט רפי בן-שלום (פרידל),²⁶ במכתבו כותב בן-שלום על "פעולתו מלאת ההקרבה, המסירות והנאמנות"²⁷ – אין ספק שכאן אנו שומעים הר מן היחס שהיה אז לפעולה – ואילו עכשיו מבשר המשמר בפסקנות על דרך נפשעת ובגידה. –²⁸

*

פושעים ובוגדים היו בין היהודים, ולא רק בין אנשי היודנרט, אבל הכפשת דרכו של היודנרט כפשע ובגידה יש בה חטא כבר כלפי האמת – יש בה בריחה מפני הכרת מציאות אשר כפתה את חוקיה גם על המורדים ואילצה אותם לשהות, ולשאת ולתת ולחכות ולראות איך ייפול דבר. פושעים היו – אבל היודנרט כמושג אסור לו שיוכתם באופן טוטלי, כמוכה בעיוורון ופושע כנגד החלוצים שראו, כביכול, את הנולד.

*

השופט קובע כי באמצעות תכנית המיוחסים שיתקו הנאצים את ההתנגדות ההמונית – והוא מקים בניין הגיוני ועקיב בלי להעיר כלל כי גם במקומות אחרים לא הייתה התנגדות. הוא מבקש ומוצא הסבר מעשי לתופעה שהייתה כללית. האשמה היא – כי בגלל תכנית המיוחסים לא הזהירו המנהיגים את ההמונים. – הרושם הוא כאילו בפעם הראשונה נתקל השופט בתופעה מסוימת וסומך על ההסבר הזה המיישב את הדברים. מה, אם כן, על חוסר התנגדות בכל המקומות האחרים?

*

מפסה"ד מסתבר בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים כי לולא תכנית המיוחסים

פעלה מול ועד ההצלה בקושטא ומול סניף החלוץ בשווייץ ושיתפה פעולה עם מנהיגים יהודים בסלובקיה ועם קבוצות מחתרת יהודיות שונות בדרום פולין. במקביל, היא קיימה קשרים עם הגרמנים וניהלה משא ומתן בניסיון להציל יהודים, ובכלל זה שליחות ברנד (על כך ראו להלן) ו"רכבת ההצלה" של קסטנר.

26 רפי בן-שלום (פרידל) (1920-1996) נולד בקלוז' (Kluj) שבטרנסילוניה. ב-1931 עברה משפחתו לנורישטט (Neustadt) שבגרמניה וב-1933, עם עליית המפלגה הנאצית לשלטון, עברה לברטיסלובה, ושם הוא הצטרף להשומר הצעיר ותפס מקום מרכזי בתנועה בצ'כוסלובקיה. לפי החלטת התנועה, יצא לפעילות מחתרתית בהונגריה והיה חבר ב"וועד ההצלה". הוא עלה לארץ-ישראל ב-1947 והיה איש "המוסד לעלייה ב" ושירות החוץ הישראלי.

27 מ' וילנר, "ידיהם עזרו לשפוך דם אחינו ואחיותינו!", קול העם, 1 ביולי 1955, עמ' 2, 7.

28 ב-24 ביוני 1955 התפרסם בעל המשמר מאמר תגובה למאמר המערכת של העיתון קול העם. נכתב בו: "קול העם, על-ידי שהוא מזהה היום במאמרו הראשי [...] את קסטנר ודרכו הנפשעת עם התנועה הציונית כולה, 'על כל זרמיה ומפלגותיה' – מחלל את כבוד הנוער הציוני-החלוצי שאסר מלחמה על 'היודנראטים' ועל משתפי-הפעולה עם הנאצים והרים בגבורה מופלאה את נס ההתקוממות והמרד בצורך האכזרי והעצום". "קול העם" מעליל על הנוער הציוני-החלוצי, על המשמר, 24 ביוני 1955, עמ' 1.

היו המנהיגים מזהירים את ההמונים, וההמונים היו מתמרדים. – הסבר אשר כל התקופה מכשילה אותו. הסבר פרנטי, שטחיות.

*

באיזו מידה של פרנטיות נלעגת, שטחית, מסביר פסה"ד את חוסר ההתנגדות. בניין ההסבר מערים אשמה על גבי אשמה, בסדר הגיוני כביכול – כאילו לפני השופט מקרה קלוז²⁹ בלבד. – –

*

אגב, מן העדויות המובאות בפסה"ד³⁰ מוברר כי הנאצים הודיעו לק' ששמירת הגבול הרומני הוגברה³¹ – מדוע, איפוא, זוקף השופט את רפיון מאמצי הבריחה מקלוז' רק על חשבון "רכבת ההצלה"³²?

*

הקריקטורה של פסה"ד במעריב – סיכום [-] לא [-] המוכיח מה המסקנות שפס"ד זה נוטע באיש הרחוב. מסקנות אלו עוד חמורות (-) מפסה"ד עצמו.

29 טרנסילוניה הצפונית ובה העיר קלוז' סופחה ב־1940 להונגריה. ב־1941 נמנו בעיר יותר מ־16,000 יהודים בקרב אוכלוסייה שמנתה כ־111,000. התקיימה בה רשת של מוסדות חינוך, תרבות, צדקה וסעד והיא הייתה מרכז ציוני. ב־3 במאי 1944, חודש וחצי לאחר כיבוש הונגריה בידי הגרמנים, החלה כליאת יהודי קלוז' בגטו. ניהול העניינים הפנימיים בגטו נמסר לידי יודנרט, שחבריו היו היושב ראש ד"ר יוסף פישר, הרב עקיבא גלזנר, הרב משה ויינברגר וארנה מרטון. קסטנר ביקר בקלוז', עיר הולדתו, ב־4-5 במאי 1944, בתקופה שבה ניהל משא ומתן עם אדולף אייכמן. הגטו חוסל בשישה משלוחים של יהודים לאושוויץ בין 25 במאי ל־9 ביוני 1944. במהלך המשפט הופנתה אצבע מאשימה כלפי קסטנר על שלא הזהיר את תושבי עירו מפני האסון הצפוי להם.

30 פעמים אחדות מתייחס אלטרמן לפסק הדין גופו. פסק הדין ניתן ב־22 ביוני 1955, וקטעים ממנו התפרסמו בעיתונים שונים מיד לאחר הפסיקה. הוא ראה אור בחוברת פסק דין של בית המשפט המחוזי בירושלים בתיק פלילי 124/53, היועץ המשפטי לממשלת ישראל נגד מלכאל בן מנחם גרינוולד, בפני כב' הנשיא ד"ר בנימין הלוי, קרני תשט"ז. מראי המקום כאן יובאו לפי הנוסח שנדרס בתוך פסקים של בתי המשפט המחוזיים בישראל, לשכת עורכי הדין בישראל, כרך מ"ד (1965).

31 לעניין זה ראו למשל הפרק "שתוף פעולה", פסק הדין יועמ"ש נ' גרינוולד, עמ' 99.

32 "רכבת ההצלה" הייתה תוצר המשא ומתן שניהל קסטנר, כנציג ועדת העזרה וההצלה בבודפשט, עם הס"ס. הרכבת יצאה מבודפשט ב־30 ביוני 1944 ועליה קבוצה בת 1,684 יהודים מכל מגזרי החברה, ובכללם בני משפחה של ראשי הוועדה וחבריהם. אחרי שהות קצרה בברגן-בלזן, הובאו כ־300 מבני הקבוצה לשווייץ ובסוף אותה שנה נשלחו שאר בני הקבוצה לשווייץ. קסטנר וקומוי עצמם סירבו להצטרף לקבוצת הנוסעים מתוך תפיסתם שעליהם להישאר בהונגריה כדי להמשיך לקדם את מאמצי ההצלה.

טענתו המוצהרת של קרליבך שלא צריך להעסיק את הקהל בכך.³³

*

לשוב ולעיין בקטעים:

עמ' 17, 18, 19, 23.³⁴

לעניין "ראיית הנולד"

קובנר³⁵ קובע כי מורדי גטו וילנה רחו את ראשית הפעולה עד לשעה האחרונה ממש, עד שהיה ברור כי אין בררה וכלו כל הקצים.

*

קובנר הסכים לכך שהדיבור החותך והפסקני על היודנרט הוא דיבור שטחי וחוטא כשהוא הופך את כל הכלול בכך לצנפה אחת של ביוזי וניוול, כי בקובנר עצמו, הייתה חתיכת קלמנוביץ³⁶ שטענה את שלה ותבעה את שלה.

33 עזריאל קרליבך (1909-1956) היה עיתונאי, פובליציסט ועורך. הוא עבד כעיתונאי וכעורך בעיתונים יהודיים בפולין ובגרמניה, עלה לארץ ב-1937 והצטרף להארץ ואחר כך להצופה. ב-1939 היה לעורכו הראשון של ידיעות אחרונות. ב-1948 פרש יחד עם עיתונאים בכירים מידיעות אחרונות, והם הקימו את ידיעות מעריב (לימים מעריב). קרליבך היה עורך מעריב מאז ועד לפטירתו. לאחר פרסום פסק הדין הוא כתב: "חשובה מכל ההחלטה עצמה – שאינני מהסס לקרוא לה החלטה פושעת – להמשיך ולהעסיק את דעת הציבור בישראל בפרשת קסטנר". עזריאל קרליבך (חתום ר' איפכא מסתברא), "קסטנר – עוד הפעם!", מעריב (מעריב של שבת), 24 ביוני 1955, עמ' 3, 18.

34 בעת העבודה על הפנקס הרביעי היו לנגד עיניו של אלתרמן שלושת הפנקסים הראשונים, והוא מפנה אליהם לעתים תוך דבריו. כאשר ציין אלתרמן מספרי עמודים בתוך סוגריים לאחר מובאות, אלה הם מספרי העמודים בשלושת הפנקסים הראשונים (ארכיון אלתרמן, 3-1-15:9). שלושת הפנקסים האלה נדפסו בספר על שתי הדרכים: דפים מן הפנקס.

35 אבא קובנר (1918-1987) היה משורר עברי, מפקדם של המחתרת בגטו וילנה ושל גדוד הפרטיזנים "נקמה". הוא נולד בסוסטופול (Sevastopol) שבקרים, התחנך בוויילנה ונמנה מגעוריו עם פעילי השומר הצעיר. לאחר כיבוש וילנה בידי הגרמנים מצא, עם כמה מחבריו, מקלט במגור לזמן מה. לאחר ששב לגטו ונודע לו על רצח המוני יהודים, נרתם להקמת כוח יהודי לוחם. בליל 31 בדצמבר 1941 הוקרא באספת התנועות החלוציות כרוז שחיבר קובנר ובו כתב, בין היתר (ביידיש): "אל נלך כצאן לטבח!" בינואר 1942 נוסד בוויילנה "ארגון הפרטיזנים המאוחד" (פ.פ.או.) שהורכב מתנועות נוער ומזרמים פוליטיים שונים. קובנר היה חבר מטה הארגון והיה למפקדו לאחר שמפקדו הראשון של הארגון, יצחק ויטנברג, הסגיר את עצמו ונרצח בידי הנאצים ביולי 1943. בימי הגירוש האחרון מוויילנה בספטמבר 1943 ניצח על פעולות הארגון ועל יציאת הפרטיזנים ליער. ב-1946 הצטרף עם אשתו ושותפתו למחתרת ויטקה קמפנר ועם קבוצת פרטיזנים לקיבוץ עין-החורש. במלחמת העצמאות היה קצין תרבות בחטיבת גבעתי והוציא את "הדרך הקרוב" הידוע של החטיבה.

36 זליק הירש קלמנוביץ' (1885-1944) היה חוקר ספרות יהודית ושימש כראש המדור לפעילות מדעית בספריית גטו וילנה. קודם לכן היה חבר בוועד המנהל של "יור"א (המכון לחקר היהדות). הוא היה אישיות נערצת בגטו ונקרא בפי הבריות "נביא הגטו". הוא סבר, או קיווה, שתימשך

*

הוא מסכים לכך שדרך הנאום והכתיבה ההולכת ומשתרשת בתוכנו לגבי פרשה זו, כל המילון, כל ה"נומנקלטורה" [רשימת מונחים], כל טענה אינה הולמת את הדברים, אינה חופפת את תוכנם ואף מדלדלת ומבקעת אותם.

לעניין ראיית הנולד:

להלכה:

להפיץ בקרב היהודים את האמת על תכנית ההשמדה הטוטלית של הגרמנים ולקרוא אותם להתגונן על נפשם בנשק, במקלות, ב"אין בררה" – אף באגרוף קמוץ – לו נשמע הדבר כי אז – עכשו אין ספק בכך – לא היו הגרמנים יכולים לבצע. אבל הדברים לא נשמעו ולמעשה גם המורדים עצמם – מתוך חוש אחריות – הששו את הפעולות ועמדו במלחמה נפשית לפני כל מעשה.

*

לקומוניסטים:

לשאול אם הקומוניסטים היו נקראים למרד ולהתנגדות אילו נמשכה הברית בין רוסיה וגרמניה. עובדה היא שאפילו המלחמה עצמה נראתה להם כ"מלחמה אימפריאליסטית".

*

לעניין גילוי הסוד:

בגטו ביאליסטוק³⁷ הבטיח ברש³⁸ למחתרת לגלות הכל. – ואף גילה בכוא הפעולה, אך מה צמח מזה. האם הייתה התנגדות?

תקופת היציבות שהגטו נכנס אליה בתחילת 1942. בניגוד לעמדתו של קובנר, שראה בחיי התרבות הענפים בגטו "ברכה לבטלה ועצימת עיין מול הקץ המתקרב", החליט קלמנוביץ' להשתתף ככל יכולתו בחיי התרבות של הגטו. קלמנוביץ' נספה במחנה הריכוז נרווה שבאסטוניה. יומנו נמצא לאחר המלחמה ובנו הוציא אותו לאור: שלום לוריא, יומן בגיטו וילנה וכתבים מן העוזבון שנמצאו בהריסות, מורשת, בית עדות ע"ש מרדכי אנילביץ' וספרית פועלים, תל אביב 1977 (על יחסו של קובנר לקלמנוביץ' ועל חילוקי הדעות הנוקבים ביניהם, ראו בהרחבה בתוך דינה פורת, מעבר לגשמי: פרשת חייו של אבא קובנר, עם עובד, תל אביב 2000, עמ' 112, 123-124).

37 הגרמנים כבשו את העיר ביאליסטוק שבצפון מזרח פולין ביוני 1941, זמן קצר לאחר פלישתם לברית-המועצות. הגטו הוקם בה באוגוסט 1941, ושוכנו בו כ-50,000 יהודים. הגירוש מהגטו לטרבלינקה החל בפברואר 1943. המרד שפרץ בגטו באוגוסט 1943 דוכא והגטו חוסל בנובמבר 1943.

38 אפרים ברש (1892-1943) היה המזכיר הכללי של הקהילה היהודית בביאליסטוק ויושב ראש היודנטר בגטו ביאליסטוק. הוא נולד בעיר וולקוויסק (Wolkowysk) שבמחוז ביאליסטוק, למד בגרמניה וקיבל שם תואר מהנדס. מנעוריו השתייך לתנועה הציונית. לאחר מלחמת העולם

*

לעניין סיבתו של חוסר התגוננות שהמשפט נותן לו הסבר כה מדוקדק, – גם במקומות שידעו לא היו מרידות ולא עוד אלא שבמקומות מסוימים התנהלו ויכוחים אף בין המורדים עצמם:
 “באותם ימים ספורים לפני האקציה הראשונה בגטו ביאליסטוק, אחר חורבן היישובים היהודיים בגליל כולו ומשהגיעו הידיעות הראשונות המעומעמות על גטו ורשה, רגשו הבירורים והוויכוחים”.

³⁹(קטעים 183)

*

א. הקשר הפוליטי שהשופט רואה בין הידיעה וההתנגדות, כלומר אילו ידעו היהודים כי אז היה התהליך אחר.
 ב. עניין ההימנעות מפעולת התנגדות לנוכח הגירושים. – בקשר לכך קטע מ”אנשי המחתרת” (שאם שם כך, עאכו”כ) על אחת כמה וכמה[בהונגריה ובעיית השליחות בקושטא ולנוכח הבטחות הנאצים]. קטע זה הוא מדברי ח”ג [חייקה גרוסמן] על ימי האחרונים של גטו ביאליסטוק:
 “בישיבות חזית ב’ הוחלט להמתין עוד כמה ימים. אם אמנם תקיף האקציה רק 6300 איש, יהיה צורך להימנע מהתנגשות ולדחות את יום המרד. בינתים נתבצר. – – הוויכוחים פסחו בין החלטה לפתוח במרד עם נפול היהודי הראשון לבין החלטה על המתנה עד היהודי ה-6301. [...] אין חברינו מחזית ב’ ומדרכי בראשם, מוכנים לפעול. מרדכי נותן אמון בברש, וחבריו מדברים על מעשי-הצלה”.
 חזית א’ דעתה היתה אחרת: “עמדנו על החלטתנו הקודמת, לפתוח בהתנגדות מזוינת משיוצא היהודי הראשון להורג. [...] חזית א’, אנחנו והקומוניסטים, נשארנו במקומותינו”.

הראשונה שב לוולקוויסק, היה פעיל במוסדות יהודיים ועמד בראש ההסתדרות הציונית בה. ב-1934 עבר לביאליסטוק והמשיך בפעילות ציבורית. בסוף יוני 1941, לאחר שהגרמנים כבשו את ביאליסטוק, מונה ברש לסגן יושב ראש היודנרט, אך בפועל שימש יושב ראש היודנרט. על פעילותו של ברש ועל יחסיו עם המחתרת בגטו ראו במבוא לעיל.
³⁹ הכוונה לקטעים מתוך ספרה של גרוסמן, אנשי המחתרת, עמ’ 217; חיה [חייקה] גרוסמן (1919-1996) הייתה פעילת מחתרת ופרטיזנית. היא נולדה בביאליסטוק, ומנעוריה הייתה חברת השומר הצעיר. בפרוץ המלחמה עברה לוולנה והייתה פעילה בריכוז אנשי התנועות החלוציות שם. לאחר פלישת הגרמנים לברית-המועצות ביוני 1941 חזרה לביאליסטוק, הייתה ממארגני המחתרת היהודית שם והשתייכה לתא האנטי-פשיסטי בביאליסטוק. היא הייתה פעילה במרד בגטו ביאליסטוק באוגוסט 1943 וביחידת פרטיזנים באזור ביאליסטוק. לאחר השחרור השתתפה במוסדות שונים של יהדות פולין כנציגת השומר הצעיר. גרוסמן עלתה לישראל ב-1948, והייתה פעילה בחיי הציבור בארץ.

הפנקס הרביעי

(עמ' 234) 40

*

ביאליסטוק:

"חבר המחתרת בא אל ברש לבקש ממנו להוציא את חברי השוה"צ והקומוניסטים מתוך הטרנספורט"

(קטעים עמ' 201) 41

*

לעניין שתי הדרכים שצוינו ב"למרחב"

ח"ג מספרת על התלקחותו של ויכוח עקרוני במחתרת זמן קצר לפני הפעולה האחרונה, כבר לאחר ש-12 אלף איש הוגלו מביאליסטוק לטרבלינקה, 42 כלומר אף לאחר שוודאות ההשמדה כבר לא הייתה ניתנת לערעור.

(קטעים 207)

"הידיעה"

פרשת כליונה של יהדות אירופה היא פרשת הליכה למוות ללא קרב וללא מרי ומשהו נורא [-] בכך. לא ק' בלבד גרם לכך שגם יהודי קלוז' הלכו ללא התנגדות.

*

הידיעה וההתנגדות

אפילו בהגיע שעות חיסולו של גטו ביאליסטוק, כשכבר התחילו אנשי המחתרת עוברים על פתחי היהודים ומדריכים אותם: "אם יקראו לכם להתייצב אל תתייצבו". אפילו כאן אנו מוצאים את הפסוק האומר כי "בעצם עדיין לא ידוע דבר. כל זמן שאין ידיעת החיסול ודאית, אסור לצאת מן המחתרת ואסור לקרוא להתגוננות בקול".

(קטעים 253) 43

לדבריו של השופט שאילו ידעו, ואילו הודיעו להם היה גטו קלוז' נוהג אחרת:

40 גרוסמן, אנשי המחתרת, עמ' 234-235.

41 שם, עמ' 236.

42 מחנה ההשמדה טרבלינקה היה אחד משלושה מחנות שפעלו במסגרת "מבצע ריינהרד" שמטרתו רציחת יהודי הגנרלגוברנמן. המחנה הוקם בצפון מזרח הגנרלגוברנמן, בקרבת הכפר טרבלינקה. מאביב 1941 היה במרחק קילומטרים אחדים מן המקום מחנה עונשין והוחזקו בו אסירים פולנים ויהודים. בסוף מאי - תחילת יוני 1942 הוחל בהקמת מחנה ההשמדה וביוני 1942 הושלמה בנייתו. במקביל הונחה שלוחה של מסילת ברזל לתוך המחנה. פעולות ההשמדה ההמונית החלו ב-23 ביולי 1942. המשלוחים הראשונים שהגיעו לטרבלינקה היו מגטו ורשה. רצח ההמונים בטרבלינקה נמשך עד לאפריל 1943, ואחרי כן הגיעו לשם משלוחים מעטים.

43 גרוסמן, אנשי המחתרת, עמ' 314-315.

גטו ביאליסטוק, ההמונים ניגשו אל מקום הריכוז, לא שעו לקולות הקוראים... –
ההמון רבץ ולא נע...

*

עאככו"כ בהונגריה. לנוכח מידת ודאות פחותה מזו.

*

**(עניין "הידיעה" הוא עיקר כיוון שהשופט רואה את ק' אחראי לחוסר התנגדות
בכך שלא הודיע)**

*

וזאת אם גם נניח שידע בוודאות וזאת גם אם נסיה דעתנו מכך שאותה שעה היו
הבטחות מן הגרמנים ואתה שעה נערכה שליחות ברנד.⁴⁴

*

בפרשת ביאליסטוק שעות אחדות ממש לפני החיסול עוד שקלה המחותרת בדעתה
אם לקרוא להמונים להתנגדות, שקלה והחליטה לחכות ולראות איך יפול דבר –
שמה עוד אין זה הסוף ובבוא ההחלטה ובהישמע הקול הקורא – לא נע הקהל ולא
זע.

(קטעים 277)

לעניין ראיית הנולד

במשך תקופה ראשונה הייתה עיקר פעולתם של החלוצים – שמירה מירידה ומניוון
בעיקר ע"י פעולת הוראה ועזרה סוציאלית.

44 יואל ברנד (1906–1964) נולד בנסוד (Naszód) שבטרנסילוניה, גדל והתחנך בגרמניה. בשל
היותו קומוניסט נעצר באירועי שריפת הרייכסטג ב־1933. לאחר שחרורו ב־1934 התיישב
בבודפשט, היה לציני וניהן כחבר הנשיאות של קרן היסוד וכחבר בהנהגת איחוד פועלי
ציון. הוא נמנה עם צוות המשרד הארץ־ישראלי. בינואר 1943 הצטרף לוועדת העזרה וההצלה
בבודפשט. ב־25 באפריל 1944 זומן אל אדולף אייכמן והופנתה אליו הצעת הנאצים לעסקה של
”משאיות תמורת דם”: אייכמן הודיע כי הוא מוכן לשחרר מיליון יהודים תמורת סחורות שונות,
ובכללן 10,000 משאיות. אייכמן היה מוכן להתיר לברנד לצאת לחוץ לארץ לשם ביצוע העסקה
ולהיפגש עם נציגי היהדות העולמית ועם בעלות הברית המערביות. ב־15 במאי נפגש ברנד עם
אייכמן בפעם האחרונה. באותו יום החל הגירוש ההמוני של יהודי הונגריה. ב־17 במאי יצא
ברנד לאיסטנבול יחד עם בנדי גרוס, ושם נפגש תחילה עם חברי המשלחת הארץ־ישראלית.
לאחר מכן יצא לחלב שבסוריה במטרה להיפגש עם עמשה שרתוק (שרת), ראש המחלקה
המדינית של הסוכנות היהודית. עם הגיעו לחלב עצרו אותו הבריטים, מה שלא מנע את הפגישה
עם שרת שנערכה בעת היותו במעצר. לאחר מכן הועבר ברנד לקהיר והוחזק במעצר במשך
חודשים אחדים. בעלות הברית לא היו מוכנות לנהל משא ומתן בעניין ההצעה, ושליחותו של
ברנד נכשלה.

במוחנו נשתרש מושג של חבורה הקוראת בלי הרף ומראשית ימי הכיבוש למרד ולהתגוננות ואילו הפרנסים מפריעים. לא כך היה הדבר למעשה.

*

"הלך רוחנו - - נתנסה בסיסמה: להחזיק מעמד ולהאריך ימים! לאחר ליל-אופל - הינו מתנחמים - ינץ השחר".

(קטעים 307)45

*

עיקרים: (לראיית הנולד)

עד קיץ 1942 הייתה עיקר פעילותם של התנועות סעד, הוראה, ארגון חוות של החלוץ - עם הגירושים הראשונים נתקיימה ישיבת החלוץ לדון בשאלת ההתגוננות.

לראיית הנולד:

הוויכוחים שנתקיימו היו ויכוחים על [- -] ולא על דרכי פעולה למעשה.

לעניין "שתי דרכים"

בראשית הגירוש הגדול (יולי 1942) נתכנסה בוורשה המועצה הציבורית של התנועות ועסקני הצבור (לא היודנרט) ובאי-כוח החלוצים קראו "לפעולה אקטיבית בצורה זו או אחרת", הרוב דרש לחכות "כי הופצו שמועות, שמווארשה יגורשו 50-70 אלף יהודים בלבד" - למה להשריש בינינו את הדעה שהיודנרט בלבד החזיק באותה דעה חשכה שאין להתקומם כל עוד מדובר באלפים, או בכמה רבבות?⁴⁶

לעניין "אילו ידעו"

"כשנגמר החיסול הראשון נשארנו לפליטה ממחצית המיליון של יהודי וארשה, - 50-55 אלף יהודים. הוצגה השאלה: ואם שוב יקחו יהודים לטרֶאָבלינקה - - להילחם או לא? ונמשכו הדיונים, דיונים קשים. התלבטנו בעצמנו, אבל ידענו: בזה האופן הרסו אותנו. - - אילולא הפתיעונו הגרמנים ואילו היינו יכולים לקרוא לישיבה דחופה - - ולשאול את פי המועצה הפוליטית שלנו - לא היה קם מרד יאנואר בווארשה".⁴⁷

45 שמעון פרוסט, "התנועה החלוצית בגיטו" (רשימה שנייה מתוך ארבע רשימות מאת מחברים שונים), בתוך יצחק צוקרמן ומשה בסוק (עורכים), ספר מלחמות הגיטאות: בין החומות, במחנות, ביערות, הקיבוץ המאוחד ובית לוחמי הגטאות, תל אביב 1954, עמ' 20-21.

46 "הארגון היהודי הלוחם", ספר מלחמות הגיטאות, עמ' 104.

47 ב'18 בינואר 1943 החל הגירוש השני מגטו ורשה, אך היהודים שנקראו להתייצב בחצרות הבתים לבדיקת התעודות סירבו להישמע לקריאות והתחבאו. במקביל, מתוך שורות השיירה

(קטעים עמ' 305 לעיין שם)⁴⁸

לטור:

(יש מילים שקשה לגרור אותן לוויכוח אבל האמת משוועת גררני לשוק כי בשוק מקומי – לא בקרב ספרים חתומים)⁴⁹

*

לעניין "שתי דרכים"

אף אחרי שהמרד והכרחו כבר נראים לך כחוקי ברזל שאין להרהר אחריהם, אחרי כל אלה עוד נמשכו הוויכוחים. –
"התלבטנו בעצמנו"⁵⁰ וזאת אחרי יולי 1942. אף אחרי כל אלה אנו מוצאים אצל צוקרמן⁵¹ כי ייתכן ולבטים אלה היו מונעים את המרד: –

(קטעים 371)

ידיעה והתנגדות ו"שתי הדרכים"

הוויכוח בגטו ביאליסטוק – לא להגיב על הוצאת הרכבת הראשונה או להתחיל

הראשונה שהצליחו הגרמנים לרכזו, פרצה קבוצת לוחמים בהנהגת מרדכי אנילביץ' שצוידה בנשק. הלוחמים פתחו בקרב פנים אל פנים ומרביתם נפלו; אנילביץ' הצליח לשרוד את ההתנגשות. הגרמנים נתקלו בהתנגדות חמושה גם בדירה שבה התבצרה קבוצת חברי הארגון דרור עם יצחק צוקרמן. הגירוש של ינואר נמשך עד 22 בחודש, ובמסגרתו הוצאו 5,000-6,000 יהודים.

48 יצחק צוקרמן, "מרד היהודים", בתוך **ספר מלחמות הגיטאות**, עמ' 113; פסקה זו היא חלק ממובאה המופיעה כמוטו לפרק ג של הטור "עוד על שתי הדרכים".

49 לא נמצא המקור לציטוט זה; אלתרמן כתב בטור "מסביב למשפט": "יש כתבים שאסור ואסור / לגרם אל זירת ופחנות ורחוקה" ("שתי דרכים", פרק א).

50 צוקרמן, "מרד היהודים", בתוך **ספר מלחמות הגיטאות**, עמ' 113.

51 יצחק (אנטק) צוקרמן (1915-1981) היה ממייסדי האי"ל (הארגון היהודי הלוחם) בגטו ורשה וממפקדיו. הוא נולד בוויילנה, ולאחר שסיים גימנסיה עברית הצטרף לתנועת החלוץ ולתנועת הנוער הציונית החלוץ הצעיר. ב-1938, עם הקמת תנועת הנוער המאוחדת דרור החלוץ, מונה לאחד משני המזכירים הכלליים שלה. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה הגיע לוורשה ולאחר מכן עבר עם חבריו בתנועת החלוץ אל אזור הכיבוש הסובייטי במזרח פולין וארגן שם את פעילות התנועה במחתרת. באפריל 1940 חזר לשטח הכיבוש הגרמני, עסק בפיתוח פעילות התנועה במחתרת והפך לאחד ממנהיגיה. הוא נבחר לחבר המטה של הארגון היהודי הלוחם שהוקם בסוף יולי 1942, ובאוקטובר 1942 מונה לסגנו של המפקד מרדכי אנילביץ' ולאחראי על החימוש. הוא היה שותף להכנות לקראת המרד מסוף ינואר ועד אפריל 1943, אך במהלך המרד היה מחוץ לגטו, טיפק נשק ללוחמים וחילץ את שרידי הלוחמים בגטו, וכיניהם גם את צביה לובטקין שהייתה לרעייתו. לאחר נפילת אנילביץ' במאי 1943 מונה למפקד האי"ל. בינואר 1945 שוחרר צוקרמן ולובטקין בידי הצבא הסובייטי ומיד החלו לפעול בקרב שארית הפליטה של יהודי פולין. צוקרמן עלה לארץ-ישראל ב-1947 והיה מיוזמי הגרעין החלוצי שייסד את קיבוץ לוחמי הגטאות ומיוזמי בית לוחמי הגטאות.

עם הוצאת היהודי הראשון, הוחלט: להתחיל עם הוצאת היהודי הראשון בגיל "עביד". –

החשבון שאמר להימנע מפעולה בעת אקציה חלקית הוא אבן קלע קטלנית ביותר שאנו מיידים בראש היודנרט – והרי זה היה גם חשבונה של המחתרת.

*

ויכוח זה היה גם בגטו ורשה. –

*

לפסקת "נפש מפני נפש" שבפסה⁵²ד

עצם הבעיה הזאת נראית לנו עכשיו מחוץ לגדר השגה, אך לא כן אז:

ביומן מרדכי טננבוים⁵³ על שיחה עם ברש:

"הצעתי לשכור כמה בתים מחוץ לגיטו בעזרת ידידיו הגרמנים, ולהושיב שם כבר עכשיו, מיד – את האקטיב האידיאי המרכזי של הציבור הביאליסטוקאי. אמרתי לו שאיננו רוצים להעביר לשם נוער – לא שם מקומן – אלא את כל אלה שיש צורך, בכל מחיר שהוא, להעבירם בין סכנות המלחמה". –

(קטעים 419)⁵⁴

52 השופט בנימין הלוי דן בסוגיה של "אין דוחין נפש מפני נפש" בפרק "שתוף פעולה", פסק הדין "יועמ"ש נ' גרינוולד, עמ' 112.

53 מרדכי טננבוים (תמרוף) (1916-1943) היה מראשי המחתרת בגטאות וילנה, ורשה וביאליסטוק ומפקד המרד בביאליסטוק. הוא נולד בוורשה והתחנך בבית ספר של רשת תרבות. ב-1937 הצטרף להסתדרות הנוער פרייהייט, לימים דרוו. בספטמבר 1939, לפני כיבוש ורשה בידי הגרמנים, יצא עם חבריו להחלוץ מזרחה אל קובל (Kovel) ווילנה וסייע לחברי התנועה לעלות לארץ-ישראל. מיד לאחר שהגרמנים כבשו את וילנה ביוני 1941 הם החלו לבצע אקציות, וטננבוים ניסה לשמור על החברים באמצעות תעודות עבודה מזויפות, אך רבים מהם נתפסו. הוא העביר את שרידי הקיבוץ החלוצי מווילנה אל גטו ביאליסטוק, שבו עדיין שרר שקט יחסי. טננבוים עצמו עבר לוילנה והשתתף שם ב-1 בינואר 1942 באספת נוער חלוצי בגטו, אשר ממנה יצאה הקריאה לא ללכת כצאן לטבח, לא לשתף פעולה ולהתנגד לגירוש ככל האמצעים. הוא עזב את וילנה באמצעות תעודה מזויפת, הגיע לגטאות גרודנה וביאליסטוק – ובמרס 1942 חזר לוורשה. טננבוים נמנה עם המקימים והמפקדים של הגוש האנטי-פשיסטי והיה מעורכי עיתונות המחתרת. בנובמבר 1942 יצא בשליחות האי"ל לביאליסטוק, שם פעל לאיחוד כוחות המחתרת היהודיים להגנה בגטו, לרכישת נשק ולייצור חומר נפץ. יחד עם צבי מרסיק הקים את ארכיון הגטו במחתרת. טננבוים עמד בראש המרד שפרץ ב-16 באוגוסט 1943. עקבותיו נעלמו בקרב ולא ידוע מתי יודען נפל. לפי שמועה, הוא וסגנו התאבדו. יומנו מגטו ביאליסטוק נדפס בתוך מרדכי טננבוים-תמרוף, דפים מן הדלקה: פרקי-יומן, מכתבים ורשימות, ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ-ישראל והקיבוץ המאוחד, תל אביב תש"ח. היומן נדפס שוב בתוך ספר מלחמות הגיטאות, עמ' 364-386.

54 טננבוים, דפים מן הדלקה, עמ' 40; ספר מלחמות הגיטאות, עמ' 367.

לעמדת קומוניסטים [- - - -] של "קול העם" עכשיו.

(קטעים 421)

לעניין "שתי דרכים"

ישיבה משותפת עם היודנרט – בגטו ביאליסטוק.

(קטעים עמ' 425)⁵⁵

*

המשך הקטע:

"אני אומר לישיבה, שבאם האקציה תהיה במאסשטאָפּ הנ"ל – אין אנחנו מגיבים. הננו מביאים קרבן את 6300 היהודים, כדי להציל את 35,000 היהודים הנשארים. הסיטואציה בחזית היא כזאת, שמיפנה ראדיקאלי יכול לבוא בכל יום." –

(קטעים עמ' 429)⁵⁶

*

לעניין "נפש מפני נפש"

בזמן האקציה בגטו ביאליסטוק.

"אוסרים אותי. – הנני מסתובב. [...] בסדר. – ב. מסדר את כל הקיבוץ – במחבוא אחד" –

(קטעים עמ' 431)⁵⁷

*

"אילו ידעו"

סכמטי ולא מציאותי הגבול הברור שמעביר השופט בין "ידיעה" ו"אי-ידיעה", בין "מאחר שלא ידעו" ובין "אילו ידעו".
(לעניין בקטע בפסה"ד לעניין זה).

*

55 מספר העמוד שציין אלתרמן מתייחס לפנקס השלישי, ארכיון אלתרמן, 3-15:9. בעמוד המצוין בפנקס הוא מצוטט מתוך טננבוים, דפים מן הדלקה, עמ' 57; ספר מלחמות הגיטאות, עמ' 373.

56 טננבוים, דפים מן הדלקה, עמ' 67; ספר מלחמות הגיטאות, עמ' 376. "אני אומר לישיבה [...]": חלק מן הציטוט המופיע בטור "מסביב למשפט" (פרק א: "שתי דרכים").

57 שם, עמ' 73; ספר מלחמות הגיטאות, עמ' 379; אצל אלתרמן מצוטט קטע זה במקוטע. במקור נכתב: "אוסרים אותי ורוצים למסרני לטראנספורט – הנני מסתובב בכובע שוטרים בלי רשות ורשיון. אינטרוואַנציה אצל ב. – בסדר. ב. מסדר את כל הקיבוץ – במחבוא אחד".

לעניין "אילו ידעו"

"לא ארכו ימי־השקט של הגיטו הראשון, - - וכבר הגיעה ידיעה על אקציה חדשה. עתה יודעים כבר כמעט הכול שמובילים לטרֶאָבליֶנְקָה. רבים נתמרדו: לא נלך! מוטב יירו בנו פה במקום! אך היו אלה דברים בטלים. הכול הלכו. קיוו שיתרחש נס בקרוֹנוֹת־הרכבת. ציפו לנסים - והלכו למוות."

(קטעים 436).⁵⁸

לעומת הנ"ל כמה נימוקים מן המציאות ניסוחים ובניינו ההגיוני של השופט בפרק "אילו ידעו".

*

באחד הקטעים (439) אנו מוצאים כי באחת העיירות "הגיעה פקודה, כי כל יהודי העיירה, ללא יוצא מן הכלל, חייבים להתייצב. את הפקודה קיבל היודנראט, שהקדים והודיע על כך יום לפני כן ואף הוסיף מצדו, כי כל אשר יוכל - ימלט. וכן היה. אותו לילה יצאו כל היהודים מן העיירה ונתפזרו לכל העברים. נמלטו לבקש מחסה בכפרים, ביערות". -

(קטעים 437).⁵⁹

ההבדל שאין מוצאים "ידיעה" שם ו"ידיעה" כאן פעל כנראה אף גורם ש"כל העיירה נצלה" וגרמו לכך כנראה גם העובדות שהבריחה הייתה אפשרית ולא קשה ושהייתה אפשרות לכולם לברוח.

*

לעניין "אי־התנגדות"

השופט רואה אחד הפשעים העיקריים בכך שלא עוררו את גטו קלוז' למרד. - כנגד זה להביא שאף במקומות שבהם היה החיסול ודאי הרבה יותר היו חישובים אחרים אף לאנשים שמקומם בלי ספק בפנתאון של גיבורי האומה:
מרדכי טננבוים כותב: "למה לא התחלנו בקונטר־אקציה? - - ידענו שסוף היהדות בביאליסטוק - חיסול. חיסול מלא, עד האחרון. הוצאנו למולך את האלפים הראשונים כדי (לא להציל! זה אי־אפשר) להאריך את חיי החלק העשירי של יהדות פולין בעוד חודש, בעוד חדשיים. כל יום - בסיטואציה הנוכחית בחזית ובמדינה - עלול להביא את הגאולה. [...] את ה'לא' - אמרנו אנחנו. אנו האחראים. לולא כן - לא היה כבר כאן אף יהודי אחד." -

58 צפורה בירמן, "בגרודנה ובביאליסטוק", בתוך ספר מלחמות הגיטאות, עמ' 395.

59 מיכאל לוטרשטיין, "מארקושוב", שם, עמ' 474.

(קטעים 489)⁶⁰

*

אחד היה טיעונו של פסה"ד: שהוא סוקר את הפרק הזה לעצמו, מובדל משאר פרקים, – סוקר סקירה מובדלת ומסיק מסקנות כלליות. אין הוא בשום פנים סיוע ללקח שעל העם ללמוד. אין הוא תורם לידיעת הסיבות והתהליכים ולהבנתם. להבנת "התבוסה הלאומית" "בתפיסת תבונתו של העם" (דינבורג).⁶¹ הבניין השכלי ההגיוני, כביכול, שהוא קשר על יסוד פרק אחד מסלף את התוכן המודפס ומסלף אולי גם את הפרק הנסקר עצמו.

*

בקטעים רבים, – שבהם מתעסק בטיפול בהסברת המניעים הנפשיים, נקרא פסה"ד כמו רומן פסיכולוגי, ועל יסוד פרקים אלה בעיקר, של פסיכולוגיה אשר השופט הוא בעצם המגיש אותם לנו, מוכנה וארוזה, יוצא הגזר.

*

לפתיחת הטור:

עלינו לדעת ולומר כי בתולדות ישראל שוב לא הוצא פס"ד קטלני כזה על יהודי לא על-ידי יהודים ולא על-ידי אומות העולם וייתכן כי שום ילוד אישה שוב לא יזכה לפס"ד כזה. ייסלח אפוא אם נעבור על כמה נקודות שבו.

*

60 טננבוים, "הערות", דפים מן הדלקה, עמ' 94. הציטוט הזה מופיע כמוטו לטור "מסביב למשפט" (פרק א: "שתי דרכים"). אלתרמן מצייין בטור "מסביב למשפט", כי נסמך על רשימותיו של טננבוים המובאות בתוך מאמרו של יוסף קרמיש. פסקה זו מופיעה (בשינויים קלים) במאמר של יוסף קרמיש, "חייקה גרוסמן: אנשי המחותרת", דפים לחקר השואה והמרד ב (פברואר 1952), עמ' 161-166.

61 הדברים עלו בהרצאתו של ההיסטוריון בן-ציון דינבורג (לימים דינור) בכינוס העולמי לחקר השואה והגבורה בתולדות ישראל בתקופתנו (יולי 1947) ונדפסו שנים מספר לאחר מכן. דינבורג טען: "עלינו לראות את הדברים ברורות. זו היתה לא רק שואה איומה. זו היתה גם תבוסה לאומית גדולה. וחובה עלינו, אם אנחנו רוצים לחיות כעם, לראות את הדברים בעיניים פקוחות, לחקור את הדברים, לדעת אותם ולהבינם. כי תבוסה זו היתה גם תבוסה רוחנית, שכלית. תבוסת ה'תבונה הציבורית' שלנו. לא הקשבנו למה שאמרו לנו, לא השגחנו במה שהתהווה מסביב לנו". ראו "ארגון אוסף החומר לתולדות ישראל בתקופה האחרונה", דפים לחקר השואה והמרד ב (פברואר 1952), עמ' 12. בן-ציון דינור (1884-1973) היה היסטוריון שחקר את תולדות העם היהודי והבולטים שבין אנשי האסכולה "הירושלמית", הלאומית-ציונית באוניברסיטה העברית. הוא היה אף איש ציבור שניהן בתפקידים רשמיים שונים. בסתיו 1951 התמנה לשר החינוך והתרבות ובין השאר הוביל את חקיקתו של חוק יד ושם שאושר בידי הכנסת בקיץ 1953. בשנים 1953-1959 שימש דינור יושב ראש של יד ושם, רשות הזיכרון לשואה ולגבורה.

אין אנו אומרים כי עצם חומרתו של גזר הוא פסול שבו. אבל במידה שהגזר חמור יותר כן צריך להיות יסודו איתן יותר. השאלה היא מה כאן היסודות.

*

עמדתם הנכונה והישרה של פלגי ושפר. – 62

*

לאשמת "אילו ידעו"

אשמה זו היא בעצם העיקרית, היא עושה את ק' אחראי. על כך אומר שפר: "האמת, שפעילי המחתרת יודעים אותה, היא כי יהודי הונגריה השלו עצמם עד לרגע האחרון - - היו שדחו את אנשי המחתרת [...] בטענה - - כי משמיעים באזניהם ספורי בלהות - - וזו היא הסיבה היסודית שהמוני יהודים נרצחו ולא ניצלו את אפשרויות הבריחה במידה שהיו" -

63(26.6)

לעניין שתי דרכים

מן הנאומים:

"במשפט זה הובלט [...] שהיו כוחות אחרים, כוחות הציונות הלוחמת החלוצית, שהרימו את נס המרד נגד הצורך הנאצי למען לא יוכלו מיליוני יהודים כצאן לטבח. הציונות הפאטריוטית והלוחמת התייצבה בשער נגד ה'יודנראטים' שהתרגלו לשיתוף הפעולה ונגד אלה שאמרו כי אין להילחם בגיטו".⁶⁴

65(משמר 26.6)

62 יואל פלגי (נוסבכר, 1918-1978) נולד בקלוז' ועלה לארץ ב-1939. הוא התנדב לקבוצת צנחני היישוב שהקימו הבריטים בשיתוף ארגון ההגנה במלחמת העולם השנייה. באפריל 1944 צנח ביוגוסלביה, וכעבור חודשיים חצה את הגבול להונגריה והגיע לבודפשט יחד עם חברו פרץ גולדשטיין, שצנח עמו. כשנודע לקסטנר כי ההונגרים ואולי גם הגרמנים גילו את דבר בואם של הצנחנים, העלה רעיון מפתיע שלפיו יתייצב פלגי בפני הגסטפו ויצהיר על כך שנשלח על-ידי הסוכנות היהודית כדי לנהל משא ומתן בדבר רכבת ההצלה, זאת בתקווה שהגרמנים יעניקו לו חסינות. פלגי אכן התייצב במטה הגסטפו, אך ימים מספר אחר כך נאסר בידי המשטרה ההונגרית. לאחר חקירות ועינויים נשלח יחד עם פרץ גולדשטיין לגרמניה, אך בדרך ברח מהרכבת, חזר לבודפשט והשתתף במאמצי ההצלה עד סוף המלחמה. לימים היה מפקד יחידת הצנחנים הראשונה בצה"ל. יוסף שפר (1922-1984) היה מזכירו של אוטו קומוי, ראש ההסתדרות הציונית בהונגריה. כחבר ההנהלה הארצית של המכבי הצעיר היה פעיל לצד קסטנר ואחרים בוועדת ההצלה.

63 "חברי כפר החורש ומעגן מוחים על פסה"ד נגד קסטנר", דבר, 26 ביוני 1955, עמ' 2-1.

64 "היו כוחות אחרים [...] שהתרגלו לשיתוף הפעולה": הציטוט מופיע בפתח הפרק השני של הטור "עוד על שתי הדרכים".

65 "העם היהודי לא יהיה במחנה אחד עם הנאצים", על המשמר, 26 ביוני 1955, עמ' 1.

לציין את עמדתו הישרה של משמר לעומת ההתפרעות של "למרחב".

באספות ער"ש [ערב שבת] של מפ"ם לא היה כמעט שמץ מאותה התפרעות של לאחה"ע [לאחדות העבודה]. יש בהם אצילות בחברי השוה"צ.

*

נאומו הדמגוגי, המסלף, ה"מציל נפשו" של כרמל⁶⁶ –
מן ה"ראשים" בלמרחב.

אלוף משה כרמל: "שליח מהונגריה רצה להציל את אנטק וצביה,⁶⁷ אך הם סירבו".⁶⁸
"כשהפלמ"ח התכונן ללחום בקלגסי רומל, נשמעו בארץ הצעות על מו"מ עם
הנאצים".⁶⁹

*

לעניין "אילו ידעו"

במקרה קסטנר בהונגריה, "העובדה המדהימה אותנו לפי פסק-הדין היא, שחצי
מיליון יהודים הוכלו להורג ע"י 150 אנשי ס.ס. ובעזרת ג'נדרמים הונגריים. אילו
ידעו היהודים לקראת מה הם מובלים, ייתכן והיה צורך בכריגדות שלמות של

66 משה כרמל (זליצקי, 1911-2003), יליד מינסק-מזורייצק (Minsk Mazowiecki), פולין. עלה
ארצה ב-1924. מראשי "ההגנה", פרש מצה"ל ב-1950 בדרגת אלוף. נמנה עם מייסדי התנועה
לאחדות העבודה וב-1954 פרש ממפ"ם, היה ממייסדי מפלגת אחדות העבודה – פועלי ציון
ושימש עורך ראשי של למרחב, ביטאונה של מפלגה זו. בשנים 1955-1959 כיהן בתור שר
התחבורה.

67 צביה לובטקין (1914-1978) נולדה בעיירה ביטן (Byteń) שבמזרח פולין. היא הייתה חניכת
התנועה פרייהייט ונבחרה כצירה לקונגרס הציוני העשירי ואחד בז'נווה. לובטקין הייתה
ממנהיגות תנועת הנוער דרוו שהיה לה חלק חשוב בהובלת המרד בגטו ורשה, ממקימי האי"ל
וחברת המפקדה שלו. היא לחמה בגטו המרכזי במרד אפריל. ביוני 1943 הגיעה לארץ ידיעה
מוטעית על מותן של צביה ושל טוסיה אלטמן (האחרונה אמנם נספתה בשרפה לאחר מכן),
ובעקבות ידיעה זו חיבר אתרמן את הטור "נערה עבריה" (דבר, 4 ביוני 1943). לובטקין עלתה
לארץ-ישראל ב-1946.

68 "אלוף משה כרמל: שליח מהונגריה רצה להציל את אנטק וצביה, אך הם סירבו", למרחב, 26
ביוני 1955, עמ' 1, 4.

69 זוהי כותרת המשנה לכתבה "אלוף משה כרמל: שליח מהונגריה רצה להציל את אנטק וצביה, אך
הם סירבו", שם. במהלך שנת 1942, ובמיוחד בקיץ 1942, עם התקרמות צבאות הציר בפיקודו
של רומל בחזית צפון אפריקה, האפשרות של פלישה נאצית אל ארץ-ישראל מדרום נראתה
קרובה מתמיד. בנאומו העמיד כרמל מול פרשת קסטנר את עמדת היישוב באותם ימים שבהם
עמדו הנאצים על סף הפלישה לארץ ודן בהכנות שערך היישוב למלחמה. בין היתר ציין את
תכנית ההגנה של יצחק שדה, שעיקרה היה הקמת "מצדה על הכרמל" לצורך התבצרות של
יהודי הארץ ועמידה בפני פלישה נאצית אל ארץ-ישראל.

חיילי ס.ס. כדי להזיזם מן המקום. לנאצים באותו פרק זמן וודאי שלא היה כבר הכוח לגייס את אותן הבריגדות [הבריגדות] לתפקיד זה.⁷⁰ כרמל מעלה כאן את עיקרו של פסה"ד, כאילו עובדה חדשה היא – כאילו רק בהונגריה קרה הדבר. – כאילו לא הלכו יהודים גם כשידעו; והרי ליהודי הונגריה היו סיבות רבות יותר לחשוב שכאן לא יקרה כדבר הזה!!! נכון – ההתנגדות הייתה אולי מונעת את השואה – אף שגנרל אינו צריך לדבר במקרה זה על בריגדות שלמות. דומה שהנאצים היו נסוגים מתכנית ההשמדה גם אילו הצריך הדבר פחות כוח מ"בריגדות". – אך העזרה של התנגדות זו אין להסבירה בדרך השטחית של "אילו ידעו". כל עובדות היסוד של התקופה מטפחות על פני הסבר זה.

*

אחד מקטעי הטור:

לתת כמוטו את הפסקה הנ"ל (אלוף משה כרמל, באספת בחירות 1955)⁷¹
– ולמטה ממנו –
מז העיתונים –
את הקטע השייך לעניין אילו ידעו – עם ציון הכותב והזמן.

*

לציון את נימתו הישרה של "על המשמר".

*

המשפט באספות הבחירות

מן הפתיח לדר"ח אסיפת הבחירות של לאחה"ע: "שאר נושאים מרכזיים באסיפות הללו, בהן נכחו אלפי אנשים, היו: הדי משפט קסטנר, גילויי-השחיתות החמורים שממלאים באחרונה את דפי העתונות, פרשות 'נחלאות', הדמוקראטיה הפנימית במדינה, המצב הכלכלי ועוד."⁷²

לציון כי שצף באספות הללו נזרק על הכל, והוא מעיד על אימפקט רב – אך דומה כי הדבר לא [- - - -] (כמה שונה לעומת הנ"ל, נימת האספות של מפ"ם!)

70 "אלוף משה כרמל: שליח מהונגריה רצה להציל את אנטק וצביה, אך הם סירבו"; הקטע המובא כאן באותיות בולטות מודגש באותיות בולטות וגדולות בגוף המאמר בעיתון.

71 פסקה זו מופיעה כמוטו לפרק ב ("טיב האשמה") בטור "מסביב למשפט". חלק זה של הטור לא נדפס בכרכי הטור השביעי.

72 "ב-7 השנים האחרונות היו לנו יותר קרבנות מאשר ב-70 שנה, עד מלחמת-השחרור", למרחב, 26 ביוני 1955, עמ' 4.

*

מתוך פסה"ד

סעיף האשמה השני, כפי שנוסח ע"י השופט, והוא הסעיף העיקרי: "רצח בעקיפין" או "הכשרת הקרקע לרצח" של יהודי הונגריה.⁷³

*

"הצופה"

עד כמה מסתלפים יסודי מאורעותיה ותהליכיה של התקופה. "הצופה" כותב למשל דברים, שאין להם שחר, אפילו מבחינת שטחם העליון, הבולט ביותר, של המאורעות: "תארו לעצמכם, אילו הנאשם היה משתייך ל'אדוקים', כיצד היו עיתוני השמאל והפרוגרסיבים יוצאים לחזק את פסק הדין ופותחים בהסתה נגד היהדות החרדית. אבל יהודים שומרי תורה התרחקו מכל מגע ומשא עם השטן, והעוסקים במלאכה זו השתייכו לחוגים המתקדמים". –

(הצופה 26.6)⁷⁴

*

לומר דברים אלה – פירושו לסלף עובדות. אם קיומן של מועצות היהודים הוא מגע עם השטן, ואם הדעה שיש לחכות (דעה שגם תנועות המחתרות היו שותפות לה) הוא מגע עם השטן, הרי באי כוח היהדות החרדית היו אלה שביטאו דעה זו בתוקף יותר מכל שאר – – –

*

מדברי כרמל

כל מידת סילוף [---] לאמת, ובניסוח מטעה, מזדקרת מתוך דברים אלה, שאמנם אינם שייכים במישרין לעניין, אך דווקא אי-שייכותם הישירה ושיוכם הישיר הם דוגמה בולטת לדרך שבה הולך ומידרדר הדין.

כרמל אומר (והדברים הובאו באותיות שמנות בראש "למרחב"):

"שליח מחוגי קסטנר בהונגריה בא בשעתו לראשי 'החלוץ' בפולין הכבושה, עם סכום כסף, בהצעה לששה אנשי המרכז, ביניהם יצחק צוקרמן (אנטק) וצביה לובטקין, שיצילו עצמם, אך הללו סירבו לקבל עזרה זו, לא קיבלו את הכסף והשיבו

73 בפתח פסק הדין מובאים ארבעה סעיפים שהם עיקרי ההאשמות של גרינוולד נגד קסטנר. בעלון המודפס שפרסם גרינוולד, שבגיננו הוגשה נגדו תביעת דיבה, האשים את קסטנר: "א) בשיתוף פעולה עם הנאצים; ב) ב'רצח בעקיפין' או 'הכשרת הקרקע לרצח' של יהודי הונגריה; ג) בשותפות גול עם פושע מלחמה נאצי; ד) בהצלת פושע מלחמה מעונש אחרי המלחמה". פסק הדין יועמ"ש נ' גרינוולד, עמ' 3.

74 "מידת הדין" (במדור "אגב"), הצופה, 26 ביוני 1955, עמ' 2.

לשליח: אין זו בעייה של הצלת ששה אנשים, אלא בעיית היהדות הפולנית. אנו נישאר כאן ונילחם על הצלת חייהם של המוני היהודים⁷⁵ – מה באה לספר עובדה זו ש"למרחב" מבליט אותה כמין גילוי מרעיש? האם לא עסקו אנשי המחותרת בהצלת אנשיהם (וגם המשכת המאבק במקומות אחרים)? מה פירושו של הפסוק "לא קבלו את הכסף"? האם היה זה מעין שוחד? מה [-] הסיפור הזה כגילוייה של איזו קנוניה חשכה? מה פירוש נוסף להילחם על "הצלתם של המוני יהודים"! [-] – [-] סיפור זה, שמצלצל כמין גילוי פשע, האם כמותו לא היו בהווי המחותרת? בעצם [-] הייתה הברחת אנשים אל הגטו, והייתה הברחת אנשים אל מחוץ לגטו. האם אלה שהציעו זאת לאנשי ורשה באו אליהם כגנבים בלילה? האם לא היה כאן בירור ודיון ובדיקות אפשרויות וכדאיות? למען מטרה משותפת!

*

ועוד מדברי כרמל: דוגמה לניסוח ולתאור דברים שיש בו אמת כביכול ובכ"ז הוא סילוף משווע של המציאות: "עניין הפלמ"ח שהתכוונן ללחום בקלגסי רומל" – ⁷⁶

*

כל אותם בעלי הטון של "שלנו נקיים" לו ילמדו מדוגמתו הנאצלה והישרה של פלגי, שיצא זכאי ואף-על-פי-כן אומרים למלט את שמו כי אם מדגיש את האמת – את השיתוף.⁷⁷

*

הבוקר מיום ב' כותב:

"חוגי קסטנר הציעו גם למורדי הגיטאות 'הצלת מיוחסים' – עובדה מחרידה זו גילה בשבת האלוף משה כרמל באספה מטעם 'אחרות העבודה'⁷⁸

(27.6)

*

75 "אלוף משה כרמל: שליח מהוונגריה רצה להציל את אנטק וצביה, אך הם סירבו"; וראו גם "אלוף משה כרמל: העובדה שסיפרתי – אמת לאמיתה", למרחב, 30 ביוני 1955, עמ' 1.

76 "אלוף משה כרמל: שליח מהוונגריה רצה להציל את אנטק וצביה, אך הם סירבו".

77 פלגי נאם באספה מטעם מטה הדור הצעיר של מפא"י והביע תמיכה בקסטנר: "אין להשתחרר מכבוד האשמות שהוטחו נגד קסטנר. השופט האשים את קסטנר האשמות כבדות ביותר ואי-אפשר שלא לעמוד נדהמים מול כובד ההגיון עת הוא מובילנו צעד צעד עד הגיעו למסקנותיו. 'אולם גם לאחר עיון מדוקדק בחומר, אני עדיין מאמין, כי מה שעשה קסטנר, הרי כוונותיו היו טובות, כנות וטהורות'" ("יואל פלגי על משפט קסטנר", על המשמר, 26 ביוני 1955, עמ' 1).

78 "חוגי קסטנר" הציעו גם למורדי הגיטאות 'הצלת מיוחסים', הבוקר, 27 ביוני 1955.

עובדה מחרידה היא גם זאת עד כמה מלעיטים את הקהל אצלנו בהנחות וברעות אנשים שאין להם מושג על תהליכים של הזמן - - - -

*

לענין "שתי דרכים" שתהום ביניהן –
קול העם כותב:

"מרד גיטו וארשה, ביאליסטוק, מלחמת הגבורה של הפארטיזנים הוכיחו שקומוניסטים יהודים ביחד עם חברי מפלגות אחרות בציבוריות היהודית בחרו בדרך של התגוננות ומאבק נגד רוצחי היהודים. בדרך זו הלכה החזית האנטיפאשיסטית בגיטו וארשה ובגיטאות אחרים. זוהי הדרך המשותפת של הקומוניסט לברטובסקי, ואיש 'השומר הצעיר' אנילביץ'.⁷⁹ הדרך השנייה היתה דרך של שיתוף הפעולה עם הנאצים, הדרך של הסגרת היהודים להשמדה".⁸⁰

*

עיקר האשמה לפי נוסח פסה"ד

"לאור החמרת המצב בסוף אפריל, רבוי ההוכחות לסכנת הגרוש הכללי ומאמצי הנאצים להרגיע את היהודים ולהעלים מהם את הכנות הגרוש, עמד לפני הועדה כזו השעה התפקיד להפיץ את האמת, להזהיר את העם מפני שקרי הנאצים ומזימותיהם, להגביר את ארגון הבריחה בכל האמצעים האפשריים ולהכשיר את המוני היהודים בכל מקום לקראת פעולות מאורגנות בשעת הצורך. [...]

הפצת האמת – – היתה עשויה לא רק לסכל את תחבולות ההטעיה הנאצית בערי השדה או לפחות להקשות עליהן במידה ניכרת, אלא היתה גם תנאי מוקדם להכשרת העם לכל פעולה מאורגנת – –

אין ברצוני לומר בזה שכל האמצעים האלה היו מתאימים או אפשריים בכל מקום, בכל שלב ובכל מקרה, אלא שרק נוכח הבריחה של אושביץ היו היהודים,

79 מרדכי אנילביץ' (1919-1943), חבר תנועת השומר הצעיר, עמד בראש הארגון היהודי הלוחם והיה מפקד מרד גטו ורשה. ב-7 בספטמבר 1939, שבוע לאחר פרוץ המלחמה, נמלט מוורשה עם כמה מחבריו לתנועה, נתפס כשניסה לחצות את הגבול לרומניה ונכלא בכלא סובייטי. לאחר ששוחרר, חזר לוורשה הכבושה ומשם יצא לוויילנה. אנילביץ' היה מרצה בסמינרים במחתרת ומעורכי עיתונות המחתרת. הוא נמנה עם מקימי "הגוש האנטיפשיסטי". בקיץ 1942, בעת הגירוש הגדול מוורשה, היה בערי זגלמביה ופעל שם לעידוד ההתנגדות החמושה. הוא חזר לוורשה לאחר הגירוש הגדול והתמנה לתפקיד מפקד האי"ל. במרד ינואר לחם בראש פלוגתו, שמרבית לוחמיה נפלו במהלך ההתנגדות. בחודשים ינואר-אפריל ניצחו מטה האי"ל ואנילביץ' בראשו על פעולות ההכנה לקראת המרד. אנילביץ' פיקד על הכוחות בימים הראשונים של המרד שפרץ ב-19 באפריל 1943. לאחר תום קרבות הרחוב נסוגו אנילביץ', אנשי המטה וכוח לוחמים אל בונקר הארגון ברחוב מילא 18. נספה ב-8 במאי, יחד עם יותר ממאה לוחמים. 80 "את מי משרת י. חזן?" ("על הפרק"), קול העם, 27 ביוני 1955, עמ' 1.

כמנהיגים כעם, מוכשרים לשקול מתוך שיקול דעת מלא ונכון את הדרכים והאמצעים המתאימים להגנה או להצלה לפי תנאי המקום והזמן. - - הדרך השניה שנפתחה לפני ק' ע"י קרומיי⁸¹ היתה שיטת ההצלה ע"י הנאצים עצמם ובעזרתם - - על ראש ועדת ההצלה היה לבחור ולהכריע בין שתי שיטות ההצלה הנ"ל - - ברור שהנאצים לא יכלו להרשות שק' יזהיר את יהודי ערי השדה מפני כזביהם ומזימותיהם או יארגנם להפרעת תכנית הגרוש. המשטר הטוטליטרי העמיד את ק' - כמו כל אדם שביקש את קרבתו - לפני ברירה חריפה: או אתנו, או נגדנו. ברגע שק' בחר בדרך האחת, נאלץ למעשה לוותר על הדרך האחרת.⁸² [...]

ההסכם עם ה-ס.ס. הטיל על ק' חובת סודיות. - - אין ברור של ק' תשובה המניחה את הדעת על השאלה מה היתה סיבת כל הסודיות הזאת. [...]

האמת היא שגם לאייכמן וגם לק' היה ענין לשמור את תכנית ההצלה בסוד. דברי אייכמן לק' על סכנת הרציחה בגיטו רומזים לענין משותף זה. אילו ידעו או חששו תושבי הגיטו שהנאצים עומדים לשלוח אותם לאושביץ ואת המיוחסים - לחוף מבטחים, היה עלול לפרוץ מרד שהיה מסכן את חיי המיוחסים ואת תכנית הגרוש כאחד.⁸³

- - תכנית ההשמדה הנאצית הגיעה לידיעתו של ק' בעת ובעונה אחת עם 'סוד ההצלה'. עצם תכנית הצלת המיוחסים (היינו 'סוד ההצלה') נולדה וכן הוגשמה ע"י ק' מתוך ידיעת תכנית ההשמדה. אף ראשי ה-ס"ס ידעו שק' יודע על תכנית ההשמדה, ושיחותיהם עם ק' נעשו יותר ויותר גלויות. [...] בסוף אפריל ידע ק' שהגיטאות אינם אלא מחנות מעבר לקראת הגירוש, שבאושביץ נעשות כל ההכנות לקבלת יהודי הונגריה.⁸⁴ [...]

81 הרמן אלואיס קרומיי (1981-1905) (Krumey) היה קצין ס"ס. במהלך מלחמת העולם השנייה שירת בין השאר בלודז', נשלח לקרואטיה והשתתף שם בריכוז היהודים במחנות וכי-1942 סייע בארגון של לפחות שישה משלוחים של יהודים מאזור זמושץ' לאושוויץ. הוא גם השתתף באופן פעיל בשילוחם של יהודים מלודז' למחנות ההשמדה ובגירושם של פולנים מזרחה. ב-19 במרס 1944 בא להונגריה עם כוחות הכיבוש הגרמנים כאחד מראשי הזונדרקומנדו של אדולף אייכמן. בתפקיד זה מילא חלק חשוב בארגון היודנט ובהכנת התשתית להשמדת יהדות הונגריה. לאחר גירוש כ-21,000 יהודים הונגרים למחנה שטרסהוף ביוני 1944 במקום להשמדה באושוויץ (במשלוח נכללו גם ילדים וזקנים כנראה בזכות המעורבות של ועדת העזרה וההצלה בבודפשט), היה קרומיי לראש הזונדרקומנדו שהוצב שם. בעלות הכרית אסרו אותו באיטליה במאי 1945, אך לא העמידו אותו לדין. ב-5 במאי 1948 חתם קסטנר על תצהיר למענו, ובו ציין שקרומיי "מילא את תפקידיו מתוך רצון טוב הראוי לשבח, בעת שחייהם של בני אדם רבים היו תלויים בו". תצהיר זה סייע לשחרורו ממאסר. ב-1960 נאסר קרומיי שוב וכי-1965 נשפט בפרנקפורט ונידון לחמש שנות עבודת פרך. עקב ערעור התביעה נערך משפט חיש בשנים 1968-1969 והוא נידון למאסר עולם.

82 פסק הדין יועמ"ש נ' גרינוולד, הפרק "משמעות ההסכם עם ה-ס.ס.", עמ' 54-55.

83 שם, הפרק "סודיות ההסכם עם ה-ס.ס.", עמ' 57, 62.

84 שם, הפרק "ידיעותיו של ק'", עמ' 63-64.

ק' לא היה רשאי ליחד את פעולות ההצלה ע"י הסכם עם הנאצים לכת הקטנה של המיוחסים ולמנוע את עזרתו מהמוני העם. הוא לא היה אדם פרטי, שהיה בן-חורין להציל את מי שהוא רוצה להצילו ולהמנע מהצלת אחרים. [...] אייכמן ועוזריו הבהירו לק' באר היטב שמחנה העם נרון לכליה, וק' קיבל את הגזירה כעובדה שאין לשנותה. [...]

כמו כל הסכם הדדי, כן נעשה גם ההסכם בין ק' וראשי הס"ס לתועלתם ההדדית של שני הצדדים: כל צד הפיק מההסכם תועלת ידועה ושילם תמורתה מחיר ידוע: שיעורי התועלת והמחיר נקבעו, כמובן, לפי משקלם וכוח מיקוחם היחסי של שני הצדדים. התועלת שק' הפיק מההסכם עם הנאצים היתה הצלת מחנה המיוחסים, והמחיר שהוא שילם תמורתה היה ויתורו על כל צעדי הצלה ממשיים לטובת מחנה העם; התועלת שהנאצים הפיקו מההסכם עם ק' היתה הקלת ההשמדה של מחנה העם, והמחיר שהם שלמו תמורתה היה ויתורם על השמדת מחנה 'המיוחסים'. ע"י הסכם הצלת 'המיוחסים' עשה ראש ועדת ההצלה 'פשרה' עם המשמיד: תמורת הצלת 'המיוחסים' השלים ק' עם השמדת העם והפקיר אותו לגורלו.⁸⁵ בקטעים אלה, שהם עיקרו של פסה"ד, ועיקרה של האשמה, יש קביעת עובדות ויש דרך ניסוח ויש מסקנות. יסודות אלה טעונים עיון. העובדות הן משני סוגים: עובדות אובייקטיביות (והן מיעוט) ועובדות שנקבעו ע"י השופט, והן קשורות ביסוד הניסוח. העובדות האובייקטיביות:

"המצב בסוף אפריל הוחמר", רבו ההוכחות לסכנת הגירוש הכללי". עניין הרכבת היה בגדר "סוד הרייך" וק' נתחייב לשמור סוד זה. בסוף מאי הגיעו לידי קראוס, דו"ח מפורט של שני יהודים סלובקיים שנמלטו מאושביץ על טבח היהודים במחנה [- - -] שם".⁸⁶

עובדות שקבע השופט:

"בסוף אפריל ידע ק' שהגיטאות אינם אלא מחנות מעבר לקראת הגירוש, שבאושביץ נעשות כל ההכנות לקבלת יהודי הונגריה" –
 "אף ראשי הס"ס ידעו שק' יודע על תכנית ההשמדה, ושיחותיהם עם ק' נעשו יותר ויותר גלויות".⁸⁷ –

85 שם, הפרק "שתוף פעולה", עמ' 110-111; במקור של מובאה זו מפסק הדין, הופיעה המילה "מיוחסים" ללא מרכאות; המרכאות הן תוספת של אלתרמן.

86 משה (מיקלוש) קראוס (1908-1986) היה מנהל המשרד הארץ-ישראלי בבודפשט בשנים 1935-1945. הוא היה העד המרכזי מטעם ההגנה בראשות הסנגור שמואל תמיר במשפט קסטנר. משלהי 1944 ועד לסוף המלחמה היה שותף להצלת רבים מיהודי בודפשט בעזרת קשריו עם השלטון ההונגרי והצירות השווייצרית. ההצלה נעשתה באמצעות כתבי חסות ליהודים מטעם מדינת ניטרליות. קראוס עלה לישראל ב-1952.

87 ראו הקטע המלא המצוטט לעיל מתוך פסק הדין יוע"מ ש' נ' גרינוולד, הפרק "ידיעותיו של ק'", עמ' 63-64.

"אייכמן ועוזריו הבהירו לק' באר היטב שמחנה העם נדון לכליה, וק' קיבל את הגזירה כעובדה שאין לשנותה"⁸⁸ –

ומה על שליחות ברנד?

השופט קובע שהיא "נרונה מראש לכישלון"⁸⁹ – על סמך מה הוא קובע זאת ובאיזו רשות הוא מחייב את האנשים באותה תקופה להניח שתכנית זו לא היה בה כל ממש. באותו זמן נאחזו אנשים אף בתקוות קלושות לאין ערוך מזו.

ואשר להנחה שק' "קיבל את הגזירה כעובדה שאין לשנותה" – גם אנשים שעוד רואים אותם כגבורי האומה ידעו מצבים שבהם לא ראו מוצא והתרכזו בכל מעשה הצלה אפשרי, – על אחת כמה וכמה שכאן עוד היו סיכויים גם לעם – עוד התחיל משא ומתן על ההמונים – ועוד גם זאת אין לדחות. כיצד הגיעו גם מכתבים ועדויות שעוררו תקוות, ובעיקר – אף המצב בחזית, – גורם שפעל לקבלת דין גם במקומות שאינם נחשדים על בגידה. –

האשמה העיקרית היא כי "תמורת הצלת 'המיוחסים' השלים ק' עם השמדת העם והפקיר אותה לגורלו" היא הנובעת לא מהעובדות עצמן כי אם מדרך ניסוחן. אשמה זו אינה מוכחת. בדרך ניסוח זה של עובדות אפשר וצריך לתבוע לדין גם את כל אלה המנערים עכשיו את חצנכם.

*

מוטו לקטע "אילו ידעו"

אנשי מחתרת

(320)

(ועיין "קטעים" – בפנקס זה

[35])⁹⁰

*

שני לפי ראש הטור, אחר מוטו ראשון: "[- - -] הקיבוץ המאוחד משוכנע, כאז כן

88 ראו שם, הפרק "שתוף פעולה", עמ' 110-111.

89 פסק הדין יועמ"ש נ' גרינוולד, הפרק "שתוף פעולה בבודפשט", עמ' 135.

90 בעמודים 35-36 בפנקס זה מצטט את הפסקאות: "לא ארכו ימי-השקט של הגיטו הראשון, – וכבר הגיעה ידיעה על אקציה חדשה. עתה יודעים כבר כמעט הכול שמובילים לטראבלניקה. רבים נתמרדו: לא נלך! מוטב יירו בנו פה במקום; אך היו אלה דברים בטלים. הכול הלכו. קיוו שיתרחש נס בקרונות-הרכבת. ציפו לנסים – והלכו למוות." וכן: "באחד הקטעים (439) אנו מוצאים כי באחת העירות 'הגיעה פקודה, כי כל יהודי העירה, ללא יוצא מן הכלל, חייבים להתייצב. את הפקודה קבל היודנראט, שהקדים והודיע על כך יום לפני כן ואף הוסיף מצדו, כי כל אשר יוכל – יימלט. וכן היה. אותו לילה יצאו כל היהודים מן העיירה ונתפזרו לכל העברים. נמלטו לבקש מחסה בכפרים, ביערות." – (אזכור ספציפי ראו לעיל בעמ' 157).

עתה, כי ההתקוממות והמרד בגיטאות היו הברירה היחידה שנותרה ליהודים. דרך ה'יודנראטים' ושיתוף-הפעולה עם השלטון הנאצי היתה פסולה, משלה, מבישה ומסייעת להשמדה".⁹¹ –

(למרחב 30)

במשא (1.7) כותב מ. מגד:⁹²

"כיי-כן, קסטנר האיש הוא-עצמו, אינו חשוב כלל. עניינו האישי וסיפור מעלליו אינו צריך להימסר אלא בידי בית-המשפט לבדו, כעניין שבפלילים. אף אין אנו קרואים, ואולי גם לא צריכים, לידות באיש⁹³ את אבן-המרורים-והכזו. אך אין אנו רשאים לשכוח את קסטנר התופעה; נתבעים אנו לזכור תמיד את מה שקסטנר מייצג בתולדות-עמנו, בימי השואה הנאצית – ולא רק בהם".

אם מניחים שהוא אשם באשמה זו (וכך הניחו עמיתי) הרי כל פסוק בחלק הראשון של קטע זה הוא ההיפך ממה שראוי לומר.

החלק השני – שוב מליצי – החלוקה והחייץ שמעברה האחד נצבים רק המורדים בלבד. מורדים במובן האנדרטי "סקוטי" של המושג, פשוט חוסר ידיעה.

ולהלן שוב דבור על "השתדלנים שכשלו ובגדו" – כדבור על דרך אחת ודרך שנייה.

הדרך האחת – "שתדלנות" שתהיה לדיראון והדרך השנייה – קרב! ושתי הדרכים בדולות זו מזו מן הקצה אל הקצה.

*

טור

עניין הסנסציה של משה כרמל בעניין המכתב אל אנטק

*

91 "י. טבנקין מזים את הפרסום הפרובוקטיבי בדבר: אין שחר לשיבה, החלטה ומכתב", למרחב, 30 ביוני 1955, עמ' 1; "ההתקוממות והמרד [...] ומסייעת להשמדה": ציטוט המופיע כמוטו לפרק א ("שתי דרכים") בטור "מסביב למשפט".

92 מגד, "בין הכניעה והגבורה"; מתי מגד (1923–2003) היה סופר, מורה ומרצה. הוא נולד בפולין ועלה עם משפחתו כשהיה בן 3. ב-1947 שלח אותו ארגון ההגנה להכין את פליטי השואה לקראת עלייתם ארצה. מגד השתייך לחבורת הסופרים שהתרכזו סביב משא (1951–1954), כתב עת שנעשה למוסף ספרות של למרחב. ערכו אותו אהרון מגד (אחיו של מתי מגד) והמשורר ט' כרמי (כרמי טשרני). מתי מגד היה ראש החוג לספרות ודיקן הפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטת חיפה.

93 במקור המילה נדפסה באותיות מופרדות. אלתרמן סימן את המילה בקו תחת. כאן ולהלן בחרנו להביא את הטקסט כפי שהופיע במקור, באותיות מופרדות.

מה השתלשלות הוויכוח?

באספה פומבית גילה משה כרמל, כעניין שראוי להוקעה, כי שליח מאת "חוגי קסטנר" בהונגריה בא אל אנטק וצביה והציע להם להוציאם למקום מבטחים.⁹⁴ על כך שלח וניה פומרנץ⁹⁵ מכתב ל"למרחב" שבו נאמר כי הוא "נדהם עד תום" לפירוש שניתן ע"י משה כרמל לפעולה זו. הוא מציין במכתב ל"דבר" כי השליח אל צביה ואנטק נשלח מקושטא ו"על עצם הפניה להצלתם בדרך זו החלט בשפיים, בפגישה אחת, בה השתתפו טבנקין, י. גלילי ומ. קליגר".⁹⁶

מכתב זה לא פורסם ב"למרחב", אך דבר מסר את עיקר תכנון ופנה בשאלה אל טבנקין, שיכחיש או יאשר.⁹⁷

לאחר ימים אחדים של אי פרסום המכתב ב"למרחב" הופיע ביום ו' (1.7) מכתב אחר משל וניה פומרנץ, שנדפס גם ב"למרחב" וגם ב"דבר", במכתב זה מביא הכותב את נוסח מכתבו הראשון (שלא פורסם) ומוסיף כי "פרסום מכתב זה נתעכב לפי בקשתי מאחר שחברים הציעו לי לברר תחילה בפגישה את העובדות [...] נתברר לי, כי מ. כרמל דיבר בנאוומו על שליח מהונגריה" ואילו "אני – במכתבי – מדבר על שליח שיצא עם מכתב מקושטא". שליח זה מקושטא – כפי עדותו של אנטק, לא הגיע אליהם. ופומרנץ מוסיף (וזה העיקר): "לפי שהחברים קובעים, לא היתה בשפיים החלטה בעניין הבאת שרידי 'החלוץ' לארץ לאחר המרד, אך גם הם מאשרים, כמובן, כי דיברנו על צורך לאומי זה לא אחת בהזדמנויות ביקורי הקצרים בארץ באותם הימים של 1943".⁹⁸

94 "אלוף משה כרמל: שליח מהונגריה רצה להציל את אנטק וצביה, אך הם סירבו".
 95 וניה פומרנץ (לימים זאב הדרי, 1918–2001) היה ממנהיגי תנועת החלוץ בפולין ועלה לארץ-ישראל בשנות השלושים. במלחמת העולם השנייה היה פעיל בוועד ההצלה כשליח הסוכנות היהודית בקושטא למן נובמבר 1942. לאחר המלחמה הצטרף למוסד לעלייה ב.
 96 "זיוף ההיסטוריה על-ידי משה כרמל: שאלה גלויה אל יצחק טבנקין", דבר, 29 ביוני 1955, עמ' 1; וראו גם "האשמות הדריות בין מפא"י ואחה"ע בעניין 'שליחי קסטנר'", על המשמר, 30 ביוני 1955, עמ' 1.

יצחק טבנקין (1888–1971) היה ממנהיגי החשובים של תנועת העבודה בארץ-ישראל. הוא נמנה עם מקימי מפ"ם (1948) וכיהן כחבר כנסת מטעמה בכנסת הראשונה. ב-1954 פרש ממפ"ם עם "אחדות העבודה". טבנקין כיהן כחבר כנסת מטעם "אחדות העבודה – פועלי ציון" בכנסת השלישית. ישראל גלילי (ברצ'נקו, 1911–1986) היה ממנהיגי ההגנה וחבר "לאחדות העבודה". הוא כיהן כחבר כנסת מטעם מפ"ם בכנסת הראשונה ומטעם "אחדות העבודה – פועלי ציון" בכנסת השלישית. משה קליגר (1913–1978) נולד ברובנה שבפלך ווהלין. הוא הצטרף לתנועת החלוץ הצעיר בוילנה והיה חבר המרכז שלה בוורשה. קליגר עלה ארצה ב-1935 והשתקע בקיבוץ רמת הכובש. בשנים 1943–1948 עמד במרכז השליחות התנועתית של הקיבוץ המאוחד, תחילה במזכירות שבה קיים את הקשרים עם השליחים ועם הניצולים באירופה. לאחר תום המלחמה היה מרכז המשלחת של הקיבוץ המאוחד לניצולי השואה ולמחנות הפליטים בארצות שונות באירופה.
 97 "זיוף ההיסטוריה על-ידי משה כרמל: שאלה גלויה אל יצחק טבנקין".
 98 "שליח-לשעבר בקושטא מאשר דברי כרמל ומגנה כוונות 'דבר'", למרחב, 1 ביולי 1955, עמ' 1, 2; "למרחב" וי. טבנקין 'מכחישים' – "דבר, 1 ביולי 1955, עמ' 1.

וכאן שאלה אל פומרנץ:

מה ההבדל בעצם העניין? משה כרמל סיפר על ההצעה "מחוגי קסטנר" לאנטק וצביה כמי שמספר על מעשה חטא, מדוע בעיקר התמרמרותו של פומרנץ על כך לאחר שנתברר לו כי משה כרמל לא התכוון לאותו שליח שעליו מדבר פ.

פומרנץ קובע שעל עצם ההצעה להוציא את אנטק וצביה דובר בשפיים כ"על צורך לאומי". מדוע הוצג צורך לאומי זה ע"י משה כרמל כמעשה שפלות? הרי זו השאלה. מדוע פסקה התמרמרותו של פומרנץ על דברי משה כרמל בשעה שנתברר לו כי הכוונה היא לשליח אחר? האם העיקר – אותו יחס משווע של איפה ואיפה בהערכת שתי הצעות או רעות זהות בהחלט – רק מפני שהאחת היא משפיים והשנייה לא משפיים אינו ראוי שיקום פ. ויגנה אותו שבעתים?

(1.7)

ואת מכתבו של פ. בעניין זה שפרסם "למרחב" – שליח מקושטא מאשר את "דברי כרמל" (ומגנה כוונות דבר!)⁹⁹

*

בדברי כרמל שבהם הובאה הסנסציה (ששפיים ראתה בה צורך לאומי!) כדבר שפלות!
להלן:

במכתב ל"דבר" ביום ב' (4.7) כותב ו. פומרנץ – ¹⁰⁰

– "מה טעם בסערת הויכוח אם אמנם גוף זה או אחר החליט בשפיים או שהחליט בתל-אביב, או במעגן, על הצלת יהודי או יהודים, נרדף או נרדפים, לוחם או לוחמים עברים? [...] מה חשיבות בדבר אם השליח יצא מקושטא או מסלובקיה?
– במקרה הנידון, שהיה ב-1943, ייתכן כי השליח שבא לווארשה הגיע לשם מסלובקיה. ואין זה משנה את כוונת השליחות או את אחריותנו לה. – ומתוך הרגשה זו, ולאחר שהעמדתי שוב את העניינים על דיוקם – בקשתי היא כי ייפסק הויכוח הזה. אני מצדי רואה את הויכוח הזה כחתום ולא אשוב אליו עוד."¹⁰¹

*

בקשתו זו אין למלא, טון זה של לאות מוויכוח אינו מוצדק. כל הוויכוח הזה, על פרטים שאינם לגופו של עניין היה נמנע, לו ראה ו. פומרנץ את עיקרו ולו הבלתי

99 אלתרמן מתייחס בכך לכותרת שניתנה לידיעה בלמרחב: "שליח-לשעבר בקושטא מאשר דברי כרמל ומגנה כוונות 'דבר'".

100 "ו. פומרנץ: עשינו כל שביכולתנו – להציל הניתן להציל ובכל דרך שניתן להציל", דבר, 4 ביולי 1955, עמ' 2.

101 "מה טעם בסערת הויכוח": מכאן ציטוט המובא כמוטו לפרק ה בטורו של אלתרמן "קולו של וניה פומרנץ".

את עיקרו. העיקר הוא שמשה כרמל בנאומו דיבר בנימה של הוקעת מעשה פשע על שליח שבא מ"חוגי קסטנר" להוציא את אנטק וצביה. ו. פומרנץ משיב, זו הפעם השלישית, כי כוונה [- -] גם במוסדות הלאומיים, ואף בקיבוץ המאוחד חשבו על כך [- - -] ואולי אף עשו זאת ומעשה זה נראה להם כ"צורך לאומי". היה אפוא על ו. פומרנץ לקבוע פשוט ובקצרה כי דבריו של משה כרמל יש בהם משום איפה ואיפה ומשום עיוות דין. דבר יחידי זה שהוא העיקר ובשלו סובב הוויכוח אין ו. פומרנץ אומר, במקום זה הוא מרבה בתשובות ותיקוני פרטים עד שהוא מתייגע מהם בעצמו, בצדק, ומודיע שלא ישוב עוד לוויכוח הזה, וזאת לפני שאמר את הדבור האחד שלשמו החל כל הוויכוח הזה ולפני שראה אפילו שמץ צורך להכחיש, למשל, את דברי "למרחב" שקבע כי ו. פומרנץ "מאשר" את דברי משה כרמל.

*

5.7 "למרחב"

חוזר לעניין ואומר כי במכתבו של ו. פומרנץ, ב"דבר" וב"למרחב" ביום ו' האחרון "הוא מאשר למעשה את נכונותם של דברי האלוף כרמל בדבר הנסיון להציל את ראשי 'החלוץ' בפולין ועל סירובם של אלה להינצל"¹⁰² - - אף לא מילה על כך שאותו "ניסיון" הוזכר כמעשה חטא וכהוקעה מבישה.

*

ב"למרחב"¹⁰³

"האם - צנחנינו ומוסדותינו' פירושו 'שלנו'? - - האם מי שכתב 'מוסדותינו' נתכוון למוסדות המפלגה? האם לא היה ברור [...] שכוונת הדברים היא כי נדחו ההאשמות החמורות שביקשו לטפול על התנועה החלוצית כולה, על כל מפלגותיה, ועל מוסדות ההסתדרות הציונית?"¹⁰⁴

*

לא עלתה ולא יכלה לעלות על דעתי המחשבה כי מי שכתב ש"כל איש מישראל שמח בכל לב למסקנות השופט המזכה את צנחנינו ומוסדותינו" נתכוון למוסדותיה של לאחזה"ע בלבד.¹⁰⁵ [- - - -] מה שכתבתי ביום ו' ב"דבר" כתבתי מתוך שהיה ברור לי ומשום שהיה ברור לי

102 וו. פומרנץ מזים עלילות 'דבר' על 'לחץ וכפייה', למרחב, 5 ביולי 1955, עמ' 2.

103 אלתרמן מתייחס בסעיף זה למאמר "מה קרה לך, אלתרמן?" (במדור "טור אחרון"), למרחב, 4 ביולי 1955, עמ' 2.

104 משפט זה הופיע במוטו לפרק ג (נימת הדיון) בטור "מסביב למשפט".

105 אלתרמן מתייחס לטור "מסביב למשפט", דבר, 1 ביולי 1955, עמ' 2 ולתגובה על טור זה שנדפסה כעבור מספר ימים בעיתון למרחב: "מה קרה לך, אלתרמן?".

שהכוונה היא למוסדות התנועה החלוצית כולה, ותנועת ההסתדרות הציונית [---] ובדברי אף ציינתי כי אותה פסקה שהבאתי ממנה במאמר פומרנץ ב"למרחב" היא כשלעצמה [---] - 106

*

מאמרו של בן-גור¹⁰⁷

א) אומר כי מן היומן יש להביא גם קטעים אחרים – "בהם בוקעת השמחה על הרימון הראשון שהכינו בסדנאות המחותרת, על הרובה הראשון שהשיגו" ואת הקטע שבו הוא אומר לברש (בעניין הבטחה של הנאצים להמציא מכתבים מן היהודים המוצאים לעבודה בשליה) "הוא משקר לך - - אל תשתתף - בשוגג - במנגנון התעמולה שלהם" - 108

על כך: מה פירוש יש להביא גם קטעים אלה? האם אין הם מובאים? האם אין הם כמין מושכל ראשון שמשתלב בכל נאום ובכל מאמר? הרי הוא בזה שרק קטעים אלה בלבד מובאים וכיוון שרק הם מובאים מצטיירת לעינינו ולעיני הדור תמונה חלקית ושטחית של הזמן, של ספקותיו, של סבכיו. - כיוון שרק הם בלבד מובאים אנו יוצקים מטבעות דיבור המוכיחים על שיתוף פעולה מצד אחד ועל מרד מצד שני, על תמונת בגידה ואופל לגבי כל מה שהיה מחוץ למורדים, בלי שים לב אל כך כי המורדים, מתוך ספקות ולבטים שכפה הזמן על הכל, מתוך שאלות נוראות שבפניהם העמיד את הכל, לא קמו ולא יכלו לקום למרד אלא לאחר שכלו כל הקצים, אלא לאחר שהמרד נהפך למעשה של התאבדות להצלת כבוד העם. - -

*

ולעניין "השמחה על הרימון הראשון" - - קטעים כמו אלה לא הם המנוסחים בנאום ובמאמרים על אותם קטעים שמהם עולה תמונה של חוסר נשק, של דלות נוראה באמצעי לחימה, - דבר שגם הוא מנע את אפשרות המרד כיוון שרק התנגדות של ממש יכלה לאלץ את הגרמנים להשתהות בתכניתם ואולי אף לסגת ממנה. אילו קם מרד אחד, בעמקי ורשה בראשית התהליך האיום, הייתה כל פרשת התקופה עוברת אולי על פסים אחרים. -

106 שורות אלה, המוצבות בין הכוכביות, הועתקו מעמודים 87-89 שבפנקס; לא הצלחנו לפענח את יתר הכתוב.

107 הכוונה למאמרו של מאיר בן-גור, "המשורר נתן א. ו'שתי הדרכים"; בקטעים שלהלן הדגיש אלתרמן את המילים שהובלטו בגוף המאמר בעיתון; מאיר בן-גור (1916-2008) נולד בפוניבז', ליטא. ב-1924 עלה לארץ-ישראל עם משפחתו. הוא היה עורך לילה בעל המשמר וב-1954 נמנה עם מייסדי העיתון למרחב.

108 הקטעים שבן-גור מתייחס אליהם מופיעים אצל טננבוים, דפים מן הדלקה, עמ' 33-52; נדפס שוב בתוך ספר מלחמות הגיטאות, עמ' 364-371.

*

ב) כאן מעלה בן-גור את פני התקופה שלא כמליצה המקובלת, אלא כמעט אם באופן שצריך לראותה וכמעט כדרך שאנו דורשים לראותה. הוא אומר: "ברור: היו 'דרגות' שונות של שיתוף-פעולה וכניעה ו'דרגות' שונות של מאמצי הצלה ומרד. היו אנשי 'יודנראטים' שלא ראו מוצא לעצמם ולעמם אלא מגע עם השלטונות הנאציים, אבל יחד עם זה לא הסתירו מעיני העם את מצבו – ברגע שנודע להם לאן מועדות פני קרונות המוות. היו ביניהם שבאותו זמן קיימו מגע גם עם המחתרת. סעדו אותה באמצעים, עזרו להחביא חבריה וסדנותיה, נתנו תעודות, חיפו עליה.

- - והדרך השניה – גם היא לא הייתה כולה: 'ראיית הנולד וקריאה אלי קרב לבלי חת! - - כמראה האנדרטה בשער!¹⁰⁹ – היו גם בה תהיות וטעויות. היו שיקולים מתי לפרוץ וכיצד, היו וויכוחים אם לצאת ליער או להישאר בגיטו. היו דיונים אם להרים את נס המרד מייד עם התחלת ההשמדה, או רק לאחר שהעם כולו יגיע להכרה מה מצפה לו, לאן מובילים אותו, לאחר שתגמול גם בלב ההמונים הרבים ההכרה, כי אין ללכת כצאן לטבח. היו שיקולים של המצב בחזית - - שיקולים של אפשרויות השגת הנשק... לא, לא הכל היה כ'מראה האנדרטה בשער'. הכל היה כמו אצל אנשים חיים, נאבקים, תוהים, מתלבטים, עומדים חסרי-אונים מול האימה הגדולה. אך דווקא משום כך, ולאחר שמנככי העם הזה המובל לטבח, בקעה ועלתה קריאת המרד – הלכה והתבהרה הדרך השנייה – והיה היתה לברירה האחת. ואם אנו באים כיום לסכם קווים בהיסטורית-דמים זו, הרי ייצר הקיום של העם - - אומר לנו כי יש לשנן - - שכאשר מונף הגרזן על העם – יש שתי דרכים. אחת – ליהרג, שנייה – ללחום."¹¹⁰

על כך:

תמונת התקופה שמצייר בן-גור היא כבר רחוקה מרחק רב מזה שהורגלנו לתאר במליצת הנאום. חותם "שיתוף הפעולה" כבר אינו נראה כאן פשטני כל כך וחותרם המרד כבר אינו יצוק ושטחי כל כך. כבר אנו מתחילים לראות כאן את אנשי היודנרט והמחתרת עומדים מול אותן שאלות נוראות ומשיבים עליהן לא בשתי דרכים חתוכות ונפרדות שהאחת לדיראון והשנייה לשגב. כאן יש להוסיף ולהדגיש כי לפושעים מבין אנשי היודנרט אין העם צריך לסלוח אפילו "בתוקף נסיבות מקילות" (כבר אמרנו זאת). אבל כאן מגיעים אנו לסיפא של דבריו בפסקה זו: "הלכה והתבהרה הדרך השנייה והיה היתה לברירה האחת" – כיצד "היה היתה" – האם

109 השורות האלו מצוטטות מתוך פרק א ("שתי דרכים") של הטור "מסביב למשפט", דבר, 1 ביולי 1955, עמ' 2.

110 פסקה זו מופיעה כמוטו לפרק ג של הטור "ולעניין 'הלקח לדור'..."

אין הוא מטעה כשהוא כאילו פורץ ויוצא במחי מתוך אותם סבכים שתיאר בעצמו לפני כן? האם היה זמן שבו חדלו אותם לבטים נוראים שדיבר עליהם? האם היה זמן שבו נתגלתה פתאום דרך המרד כדרך שהמורדים נכונים לפרוץ אליה ואילו הידנרט מעכב?

המורדים פרצו אל דרך המרד (כאן עולה התמודדות למען כבוד העם) רק לאחר שהיה ברור להם למעלה מכל ספק שאין מוצא אחר וכשהיה הדבר ברור במידה כזאת להם כבר היה הדבר ברור לכל וגם לידנרט.

ולעיקר מסקנתו: שיש לקבוע בזכרוננו ולשנן ש"כאשר מונף הגרזן על העם – יש שתי דרכים: אחת – ליהרג, שניה – ללחום". –

בנימת [-] –] זו המשגה היסודי של כל מאמרי הוויכוח. כאילו יש מערער על הלקח שהעם צריך ללמוד מן האימה. הערעור הוא לא על כך שעלינו לקבוע לעולמים בזכרון העם כי יש שתי דרכים – וכי חובה היא לבחור בדרך המלחמה והעמידה על הנפש. הערעור הוא על כך שיחד עם זאת אנו משתדלים לקבוע בתודעתנו ובזכרוננו שאז, באותה תקופת אימים, הייתה דרך ההתקוממות פתוחה וברורה לפני קומץ המורדים ורק עיוורונם ובגידתם של השאר גרמו לכך שהמורדים לא הולכו אחריהם את העם בדרך זו. מוסר וחכמה שנלמד מן התקופה בנוסח זה, חוץ מן העוול שיש בהם (עוול לאנשים ישרים וחזקים שעמדו בסבך אחד, באחריות אחת ופעמים רבות גם בהחלטה אחת עם המורדים, ושאנם יכולים ללמד סנגוריה על עצמם ושאינן אחד מבין המורדים החיים כיום רואה לומר דיבור אחד בזכותם) חוץ מן העוול המחריד הזה יש בו גם סכנה של מחיקת מהותה ותוכחה של תקופה שלמה מתולדות העם, של שיטוח פנים ושל מוסר השכל קל ועל כן גם רופף ועקר שאיננו מעיקרם [-] –

*

עם סיום דבריו הוא אומר "משום שלא ידעו, בכל האכזריות של הידיעה, מה העשן המיתמר שם בין המישרפות, הם צעדו אל התהום. – – זוהי התהום שנחשפה בביה"ד המחוזי. ראש וועד ההצלה (!) וכמה מחבריו העלימו¹¹¹ מאחיהם את גורל השואה. וממילא – לא באה ההתנגדות, וממילא – עלו אחד אחד לרכבות" –
על כך:

לא אי-הידיעה גרמה לאי-התנגדות. מי שפוסח על כך פוסח על אחת מאפלותיה הגדולות של תקופת השואה. אבל יש להדגיש בכל לשון של הדגשה, שאין זה מפחית מן האשמה אם תוכח. עצם העלמת השואה היא פשע שאין כבד ממנו ולא רק מפני שפשע זה גרם לאי-התנגדות.

כבר הדגשנו כי פושעי ישראל שהיו עם הנוראים שבפושעים ויש למחות בכל התוקף והכוח על דבריו של בן-גור נגד טשטוש פשעים. הוויכוח אינו לכן אם יש

111 ההדגשה במילה "העלימו" מופיעה במאמרו של בן-גור.

להעניש את הפושע או אם הפשע הוא פשע. הוויכוח, במידה שהוא נוגע לדינה של התקופה, ולדרך שבה עלינו לראותה, [- - -] - הוא על כך. אם ראוי להדביק אותו שם נורא של פושע גם על אנשים שעמדו באותם סככים ונקלעו באותם ספקות ובין אותן החלטות שביניהם נקלעו המורדים, אלה אשר גם להם אנו עושים עוול בהפכנו אותם כלי לעוות את פני התקופה.

*

יש כאן גם עוול ואי-כבוד כלפי העם שאנו מאלצים אותו לעוות דין.

*

למאמרו של משה כרמל¹¹²

לעניין הטשטוש והעלמת פשע. להתנגד בכל התוקף לדעה שיש כוונה לסלוח למעשי פשע, "להבינם". - משה כרמל שואל:

"- האם חטא הוא - אם רצון-הקיום, יצר-הכבוד והגאווה הלאומית המקננים בנו אינם מתירים לנו סליחה לאלה מבין היהודים אשר נתנו יד לרוצח וסייעו בידו בהשמדת אחיהם, במובן הפשוט והמזעזע ביותר של מלים אלה? עד היכן מותר לנו להוליך את מחילתנו? עד ההתרועעות של יהודים עם הנאצים והסתרת סודותיהם השטניים בפני היהודים? עד אותם ה'יודנראטים' אשר בפקודת הגרמנים הכינו את רשימות אנשי הגיטו היהודיים כמזעמדים לטבח? עד אנשי המשטרה היהודית שגררו את אחיהם וקרוביהם בידיים וברגליים אל קרונות המוות?" -

על כך:

סימני שאלה אלה שכרמל מעמיד כאן אין להם מקום. לגבי פשעים אלה אין מקום לשאלה ואין מקום למחילה או אף ל"הבנה". פעמים אסור להבין! לא רק יצר הגאווה הלאומית, יצר אנושי פשוט, יסוד הקיום האנושי, מתקוממים כנגד מעשים נוראים אלה ותובעים את עונשם, אין מקום לטשטוש ואין כוונת מחילה וטשטוש. השם "יהודי" אינו שם של חסינות ואינו שם שמעורר בנו רגשות של גלגול עיניים כלפי מעלה ואנחות "הבנה" לגבי פושע. פושע יהודי דינו על אף כל "הנסיבות" אף חמור יותר מדינו של פושע נכרי, חמור מפני היותו יהודי שפשע באחיו! מפני היות פשעו מעורר פלצות, מפני היותו מעוות יסודי יסודות של חוקות טבע, מפני שדמעת הטבוחים וקללתם רותחת עליו שבעתיים משהיא רותחת על ראש הנכרים. אבל דווקא משום הכרת אימתם של פשעים אלה אנו מתקוממים בראותנו כיצד חותמים אות קין זה במצחזה של חטיבה יהודית שלמה, בכל מי שעמד מחוץ למחתרת של הנהגה יהודית שנקלעה בכך קלע אחת עם המורדים, פועמת בהחלטה אחת אתם. התקופה

112 כרמל, "תהומות רגליו של הדור"; "אין אנו נתפסים [...] הסגרה והפקרה של יהודים". חלק מפקדה זו הובא כמוטו בפרק ה' של הטור "דינו של עקרון (עוד לשתי הדרכים)".

היא סבוכה אבל אנשים ידועים בשם, פושעים ידועים בשם, אין להדביק תו של פשע איום, כמותו לא ידעה האנושות, בגוף יהודי שלם, יש ואף הכל, אפילו מבחינת שיתוף עם האויב, לא כל שכן מבחינת ראיית הנולד וספקות ושהיות ואחריות, לא הייתה בשום פנים תהום למעשה בין דרך המחותרת ובין דרכו.

*

וכאן לעיקר מאמרנו של כרמל: –

“אולם הבעייה הנוקבת יותר מכולן היא: מה לקח ילמד הדור¹¹³ מן השואה על גילוייה וכיצד הוא ירקע אותו כנשק במבחנים שיבואו. – מצווים אנו על לימוד העבר למען העתיד. – אל ניבהל להציץ אל מאורעות ההיסטוריה, כי בנפשנו הדבר. – נסיונות מסוימים של הארת תקופת השואה וגילוייה – אינם אלא מבליטים קוצר-ראייה מחריר. – הגות זו – לא רק מסלפת היא את ההיסטוריה, אלא עשויה גם לעקם את נפש הדור, – להפקיר את האדם לרוחות-קדים מייבשות כל ליה ולפרק אותו מכל חיות וכוח-התנגדות לפגעים שבעתיד.

הטיטטוש בין הגבורה והחולשה, בין ההקרבה והאנוכיות, בין הנאמנות והבגידה בנפשנו הוא. אומרים לנו: מי יוכל לשפוט עתה בין לוחם הגיטו ואיש היודנראט ולומר דרכו של מי צדקה; אומרים לנו: אין שתי דרכים ואין סייג בין דרך לדרך, אלא זו בזו מעורבות הן; אומרים לנו: אין להבדיל בין התמוטטות לעמידה ובין כניעה למרד; אומרים לנו: הבדלה בין לוחמים עברים לבין משתפי-פעולה עם נאצים היא יהירות ועיוות פני התקופה ההיא. – כך אומרים לנו. והאומרים כך אינם חשים, כי אמירתם זו עלולה להיות מנוצלת לכריית תהומות מתחת רגליו של הדור, להריסת ערכי המוסר המקודשים ביותר, לערעור נפשו של החלוץ הקנאי והלוחם העברי, לקעקוע כל עמידה-במשותף של אנשים אל מול סכנות-מוות. דברים אלה – רקב הם משלחים בסגולת-הנאמנות הבלתי-מעוררת של אדם בחברו ובעמו. – אין אנו נתפשים לפשטנות – העזה, הליכה בדרכים לא-כבושות, מגעים עם אנשי-העולם-החתונן וקונטרובנדיסטים – הכל למען ההצלחה. אולם חייבים הננו לראות תמיד את הגבול שהוא בבחינת יהרג ובל יעבור; והגבול הוא: הסגרה והפקרה של

יהודים” – ¹¹⁴

ולהלן:

“האין אנו חייבים להרהר בכך, כי סלחנות והכנה לבגידה שבעבר נותנת הרשאה לבגידה שבעתיד? הרי באומרנו לאדם, כי יש תנאים ויש מצבים – ויהיו הם תנאים ומצבים של התופת עצמה – אשר בהם הפרת-נאמנות, הפקרת-אחים ובגידה

113 “אולם הבעייה הנוקבת [...] מה לקח ילמד הדור”: משפט זה מופיע כמוטו לטור “ולעניין הלקח לדור...”

114 חלק מפסקה זו מובא כמוטו בפרק ו של הטור “ולעניין הלקח לדור...”

בחברים אפשר להבינה – הננו מעירים ומעוררים בתהומות נפש האדם את היצרים האינדיבידואליים הפראיים ביותר העשויים לקעקע כל חברה אנושית".¹¹⁵ – ולהלן:

"אם נידרש, אתה ואני, לשוב ולצאת – עם יחידת-לוחמים אל מקום שם המוות קוצר, – מה נאמר לחברינו בקרב בטרם צאתנו? – כלום לא נאמר להם, כי בשום תנאי לא יפקיר אדם את חברו בשדה-הקרב למוות כדי להציל את עצמו? – או, האפשר להעלות על הדעת, כי תחת כל זה נאמר לחברי פלוגתנו אתם נצא יחדיו: – יש זמנים, יש תנאים ויש מצבים – שאדם רשאי לבוא בדברים עם האוייב, להפקיר את חברו בשדה-הקרב – כי אותה שעה נתון הוא – משתף-הפעולה המפקיר והמסגר – בתנאי תופת של דמע ודם, ואיש לא יוכל לשפוט אותו לאחר מעשה, וסוף דבר שהכל יסולח לו".¹¹⁶ – ולהלן:

"הקיבוץ המאוחד הוא שהוציא את ספרו של טננבוים ונתן לו מהלכים רבים בציבור; והקורא בו, בכלול, בעיון לא יטיל ספק, למרות לבטים של שעה, בדרך שטננבוים בחר – בדרך ההצלה, ההתנגדות והמרד".
ולהלן:

"לפיכך, נוסף לחנך את הנוער והפועל ואיש-העם לאור גילויי הגבורה והעמידה על הנפש והכבוד שבהיסטוריה הישראלית העתיקה והחדשה. – במידה שקולנו ישמע בארץ נניף דברנו נגד הטיטשוש שבין 'שתי הדרכים' – דרך הנאמנות עד תום והמאבק – מזה, ודרך ההשלמה, ההפקרה וההסגרה – מזה. נתנגד לפשטנות הרואה רק קוים כולטים וישרים ורק שחור-לבן, אולם עם זה נתקומם נגד הנסיונות להרוס את החייץ המבדיל בין הטהרה והטומאה, בין הגבורה והפחדנות, בין הנאמנות והבגידה".¹¹⁷
עד כאן מאמרו של משה כרמל.

ועל כך:

לקטע א'

אותם "בעלי נסיונות מסוימים" אינם אומרים שאין שתי דרכים, ואין הבדל בין דרך לדרך ובין נאמנות לבגידה, – אילו כך אמרו כי אז יש לנדותם מכל חברה אנושית בונה ונלחמת על חייה. – הם אומרים כי אין לסלף את מהותה של תקופת השואה ואין לומר כי הנהגה יהודית שבגדה ושיתפה פעולה כדי להציל את עצמה בדרך הבגידה כנגד קומץ אנשים אחר שראה את הדרך באמת וקרא אליה. הם אומרים כי

115 "האין אנו חייבים להרהר [...] לקעקע כל חברה אנושית": חלק מפסקה זו מופיע במוטו לטור "ולעניין 'הלקח לדור'..."

116 בדברי כרמל עולה רמיזה לשירו של אלתרמן, "דרך, דרך, נתיבה", למשל לשורות אלה: "שְׁנֵי רַעִים יֵצְאוּ לְדֶרֶךְ, / מִי מֵהֶם יֵשׁוּב בּוֹגֵד? / וְכֵן "טוֹב הוּא מוֹת הַמֵּת בְּדֶרֶךְ / מִשׁוּבוֹ שֶׁל הַבּוֹגֵד".

117 פסקה זו מופיעה כמוטו לפרק ב' בטור "ולעניין 'הלקח לדור'..."

היו פושעים ובוגדים שעוונם כבד מכל עוון, והיו בוגדים ואין חוג (עצמאי יותר בזמן היודנרט) נקי מהם, אך הם אומרים כי מרמת האויב והעיוורון והגלות וחוסר הכלים להתנגדות של ממש – הם שהעמידו את הנהגת העם הגלויה ואת המחותרת בסבך אחד של ספקות נוראים ומשתנים ומוליכים עד לאקט אחרון של התאבדות. נכון: הגבול האחרון הוא הפקרת יהודים. זאת עלינו לחרות בזיכרון העם ובתודעתו, אבל עם זאת יש להוסיף ולחרות בזיכרונו שאל גבול זה מגיעים שלבים שלבים [-] – מן השלבים הללו מפני המרמה והגלות וחוסר הכלים – נשאו באחריות אפילו הגיבורים שאין גדולים מהם בתולדות העם. דבריו של כרמל על "הדרך" שבה בחר מרדכי טננבוים הם דברים מסוכנים לא פחות מכל טשטוש אחר. חוץ מן העוול שיש גם כלפי הגבור הזה עצמו – גם כלפי אדם שעמד במגע עם הגיבור היהודי והוא פרשה לחור, סמל לעיוות דין שאסור לנו לצקת ממנו סמלים. ואשר למשל הפלוגה: לפני יציאה לקרב לא יאמר דברים שיש בהם סמל לעיוות דין, איפה ואיפה, שיטוח של תקופה נוראה בתולדות ישראל. אנו נאמר כי אין הבגידה מוצדקת בשום מצב שבעולם, אבל כמשל ומופת לבגידה לא נעמיד אנשים שגדולי גבורי ישראל עמדו עמם בסבך אחד ונקלעו עמם בכף קלע אחת.

*

אנו נאמר כי הגלות והמרמה וחוסר הכלים והעיוורון גרמו לכך שאנשים אלה, יחד עם המחותרת, עמדו בפני האחריות שכבלה ושיתקה והביאה לידי הליכה שלב שלב עד להתאבדות למען הצלת כבודו של העם היהודי. אנו נאמר כי פושע ישראל ובוגד ישראל – וכאלה היו, למען "הצלת עצמם" – הם הנוראים בפושעים אבל אנו לא נכתים באות קלון זה את כל דרך ה"שיתוף" אשר המליצה שמה אותה במחי יד לדיראון ומחלצת מתוכה ושוב במחי יד את אלה שאנו בוחרים לענווד להם נזר זול של אנדרטה. אנו נכרוך יחד את גבורת הלוחמים ואת אחריותם ואת חשכתה של התקופה אשר בה עמדו בסבך אחד יחד עם אנשים [-] לנו סמל הבגידה לדיראון.

*

"כניעה ומרד"

("למרחב" 13.7)

סטפן גראייק,¹¹⁸ אשר ייחד את דבריו למשפט קסטנר אמר כי "אי-הפרדה

118 סטפן גראייק (1915–2008) היה מלוחמי מרד גטו ורשה. הוא נולד בוורשה, ומצעירותו היה חבר בתנועת פועלי ציון ונמנה עם מנהיגיה. לאחר מלחמת העולם השנייה היה פעיל בשיקום שארית הפליטה בפולין ובהעלאתה לישראל. גראייק עלה ארצה ב-1949 והיה ממייסדי קיבוץ לוחמי הגטאות. בארץ היה פעיל בארגונים שונים, ובין היתר היה יושב ראש הארגון העולמי

הפנקס הרביעי

והטישטוש בין כניעה לבין מרד – היא ארס לחינוך הדור הצעיר העברי¹¹⁹ – אם זה עיקרון כללי, הרי יודה בכך כל אדם. אבל לגבי הגבול בין כניעה ומרד בתקופה שמדובר בה – כדאי להם לדורשי ההסברה הברורה לסמוך דבריהם הכלליים בהוכחות מפורשות יותר.

של לוחמים יהודים, פרטיזנים ואסירי המחנות, יושב ראש התאחדות עולי פולין וחבר ההנהלה והוועד המנהל של יד ושם.

119 "תובא תוכנית ג'ונסטון להכרעת העם", למרחב, 13 ביולי 1955, עמ' 1.